LA POÉSIE

DES

OTTOMANS

PAR

Mme DORA D'ISTRIA

SECONDE ÉDITION

« La littérature turque est d'une richesse infinie dans le domaine de la poésie. »
W. Duckett.

PARIS

MAISONNEUVE & Cie, LIBRAIRES-ÉDITEURS

25, QUAI VOLTAIRE, 25

1877

Tous droits réservés.

DORA D'ISTRIA

OSMANLILARDA ŞİİR

«Türk Edebiyatı Şiir Alanında Sonsuz Ölçüde Zengindir.»
W. DUCKETT

0044394

MANİSA C.B.Ü. MERKEZ KÜTÜPHANESİ
Dem.No 0044394
YER PL 217
NO D67 1982

HAVASS

HAVASS / ÖZEL KİTAPLAR DİZİSİ ● HÖKD / 007 ● GENEL SIRA NO: 018 ● OSMANLILARDA ŞİİR / DORA d'ISTRIA ● Orijinal Adı: La Poésie des Ottomans, Maisonneuve & Cie, Libraires-Editeurs, Paris, 1877, İkinci Basım ● Dizgi-Baskı: Kent Basımevi ● Kapak: Ahmet Dura ● Kapak Baskısı: Konuralp Matbaası ● Cilt: Dostlar Mücellithanesi
Tam ve eksiksiz olarak çevrilmiştir.

Türkçesi: Semay Taneri

Birinci Baskı: Mayıs 1982

HAVASS Yayınları, Hüsrev Gerede Cad. Işıl Apt. 35/2, Teşvikiye/İstanbul

Yazışma Adresi: P.K. 55 Teşvikiye/İstanbul
Tel: 46 13 19

İÇİNDEKİLER

Yayıncının Notu 6
ÖNSÖZ 7
I. BÖLÜM : Osmanlı Şiirinin Karakteri . . . 11
II. BÖLÜM : Ulusal Destanlar 14
III. BÖLÜM : Efsanevi Destanlar 20
IV. BÖLÜM : Romansı Destanlar 31
V. BÖLÜM : İstiareli Destanlar 40
VI. BÖLÜM : Hayvanlar Destanı 47
VII. BÖLÜM : Dinsel Şiir 53
VIII. BÖLÜM : Savaş Şiirleri 74
IX. BÖLÜM : Epikürcüler ve Kelbiler 80
X. BÖLÜM : Aşk ve Kadınlar 88
XI. BÖLÜM : Ahlakçılar 101
XII. BÖLÜM : Eğitim ve Öğretim 107
XIII. BÖLÜM : Hiciv ve İğneleme 114
Notlar 123
Kitapta Adı Geçen Bazı Şairler 138

YAYINCININ NOTU

Osmanlılarda Şiir (La Poésie des Ottomans), yazarının da önsözünde belirttiği gibi, Osmanlı Şiirini Batı dünyasına tanıtmak amacıyla yapılmış çalışmalardan biridir. Yazar yoruma ağırlık verdiği bu çalışmasında, birçok şiiri nereden aldığını belirtmemiş. Bu durum kitabın çevirisinde önemli güçlükler çıkardı karşımıza. Esası Osmanlıca olan şiirleri Fransızca çevirilerinden Türkçe'ye aktarmaktan olabildiğince kaçınıp, şiirlerin orijinallerini (sözkonusu şairlerin Divan'larını tarayarak) vermeye çalıştık. Şiirlerin nerelerden alındığını da, dipnotlarda belirttik.

Kitabın sonuna, adları geçen şairleri kısaca da olsa tanıtan bir **«Kim Kimdir»** bölümü eklemeyi uygun gördük. Kanımızca bunun yapılmaması bir eksiklik olurdu.

Osmanlılarda Şiir, gerek 19. yüzyıl Batı'lı aydınının Osmanlı edebiyatını değerlendirişini yansıtması, gerekse günümüzde konuya özel ilgi duyan çevreler dışında ülkemiz genç insanlarına unutturulmuş bir edebiyat hakkında derli-toplu bir bilgi sunabilmesi açısından, önemli bir çalışmadır.

HAVASS Yayınları

ÖNSÖZ

BARTHELEMY *d'Herbelot*, Bibliothèque Orientale *(Doğu Kütüphanesi) adlı kitabını yayınlayamadan öldü. Kitap ancak, Venediklilerin şaşırmış Avrupa'ya Türklerin bir «Edebiyatı» olduğunu öğrettikleri sırada, yani 1697'de Galland tarafından yayınlandı. İstanbul'daki elçi Donato ise, XVII. yüzyıl sonunda, içinde bazı Osmanlı şiirlerinin yeraldığı bir eser yayınladı*[1].

Bir yüzyıl sonra Toderini, üç ciltlik eserinde Osmanlı İmparatorluğu şairlerine sadece birkaç sayfa ayırıyordu[2]*. Ne yazık ki Donato ve Toderini, Osmanlı şiirine tamamiyle ikinci dereceden bir önem vermişler ve hatta bu şiirin, Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da o denli büyük bir rol oynamış olan, adını Çin sınırlarından Tuna kıyılarına, Viyana surlarına dek yankılandırmış bulunan Türk ulusları edebiyatının bir dalı olduğundan bile kuşku duymuşlardır. Bununla birlik-*

te, latin ülkelerde hâlâ adından sürekli sözedilen ve Fransızca'ya çevrilmiş bulunan Litteratura turchesca'nın yayınlanmasından sonra artık hiç kimse Voltaire gibi[3], bu halkın asla şair çıkarmadığı gerekçesiyle onu horgörmeye ve ondan nefret etmeye cesaret edemez olmuştur.

Binbir Gece Masalları'nın ünlü çevirmeninin bu iddiaları protesto etmesi hiçbir sonuç vermedi. Hem de, «barbar, kaba ve tam bir cahil»in bu ulusu tanımlamak için yettiğini söylemenin, tek bir inceleme yapmaksızın Türkleri alabildiğine yermenin hiçbir nedeni olmadığını açıklamasına rağmen. Ne var ki, sözüm ona cadıları yakan ve başkaldıranlara canavarca zulmeden[4] diğer devletlerin, fazlasıyla değerli buldukları «barbarlık» suçlaması bir kenara bırakılıp önemsenmese bile, —ki bu suçlama «Acemlerin nezaketi ve Arapların bilime önemli katkıları»[5]nın göklere çıkarılmasını engellemiyordu— kabul etmek gerekir ki Galland oldukça az yanılmışa benzer. Zira, «azımsanamayacak kadar çok Türk şairi» olduğunu öğrenip hayli şaşırdığı zaman, «Türklerin ortak alanları bilim ve edebiyatta, meydanı ne Araplara ne de Acemlere bırakmadığı; ve Türklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen başlangıcından itibaren bunları geliştirdiğini»[6] doğrulamıştır.

İnsanın düşünce tarihinde uçsuz bucaksız gelişmelere sahne olmuş olan yüzyılımız ne Venediklilerin taslaklarıyla tatmin olup yetinmeli, ne de II. Katerin'in mektuplarındaki öznel iddialara fazla değer vermelidir. Thomas Chabert'in[7] izinden giden Doğu Avrupa bilginleri, yüzyılımızın başlangıcından beri, hayranlık duyulacak bir ateşlilik ve en büyük övgülere layık dürüst direnişleriyle, Türk ailesinden gelen pek çok ulusu bize tanıtmaya çalıştılar. Yorulmak bilmez doğu bilimci Baron Hammer-Purgstall[8], Avusturya, Polonya, Macaristan ve Rusya'daki diğer profesörlere gerçekten örnek oldu. A. Chodzko[9], Vambery, Radloff[10]

çok uzun süre ihmal edilmiş incelemeleri canlandırdılar. Türk halklarıyla ilgilenen çağdaş yazarlar, Hammer'le[11] aynı bilgi düzeyini göstermekle kalmadılar, onların beğenileri daha da güvenilir, çeviri sistemleri de çok daha üstün oldu. Bunların bazıları, örneğin Vambery ve Chodzko[12] yorucu ve hatta tehlikeli yolculuklar da yaptılar. Yerinde inceleme yapmak için Türkistan'a[13] ve İran'a[14] gittiler. Baki ve Fuzuli'nin çevirmeni olan ünlü yazarın, büyük eseri Geschichte der Osmanischen Dichtung'u[15] Peşte'de yayınladığında, henüz bu halkın şiirinin önemi anlaşılmamıştı bile.

Doğu yarımadası[16] halklarının şarkıları üzerine yaptığım araştırmaları Venedik'te bitirdiğim zaman, Fauriel'den bu yana doğu halk şiiriyle gittikçe daha çok ilgilenen Batı'nın, Türk uluslarının da aynı tür bir edebiyatı olduğunu tamamiyle unutmuş göründüğünü izleyip çok şaşırmıştım. Birkaç yıl sonra[17], Poésie Populaire des Turcs Orientaux (Doğu Türklerinin Halk Şiiri)[18] kitabını yayınladım. Görülen odur ki, Yarımadadaki Slavlar günümüze kadar yalnızca halk şarkılarını getirmişlerdir; oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda okumuşların şiiri büyük bir zenginliğe sahiptir. Bununla birlikte bu şiir batıda o denli az bilinir ki, en hacimli biyografik sözlüklerde bile başlıca Osmanlı şairlerinin biyografileri boşuna aranır; yalnızca bir örnek vermek için söyleyeyim: Michaud'nun[19] Genel Biyografi'sinde —ki ikinci baskısı kırk ciltten fazlaydı— Bakî, Lemî, Fuzulî, Mesihî'nin isimleri yoktur. Dolayısıyla, geçen yılda ve bu yılın başlarında hazırladığım, Osmanlılar'ın şiiri üzerine bir denemeyi yayınlamak bana yararlı gözüktü. Şimdi birinci baskıya oranla daha daraltılmış yeni baskısını[20] yayınlıyorum. Daraltmamın nedeni, bazı bölümleri en geniş okuyucu kitlesini ilgilendirecek nitelikte görmeyişimdir. Bizler gerçekten edebî açıdan çok zayıf bir çağda yaşıyoruz. Partilerin çekişmesine, ırkların mü-

cadelesine, mezhep kavgalarına, sınıf rekabetine kendini kaptırmış Avrupa, birkaç yıl öncesine kadar kültürlü ruhları meşgul edebilen konulara artık ancak şöyle böyle bir önem vermekte. Bugün pek çok Hristiyan ülke, XVIII. yüzyıl Türkiyesi'ne benziyor. Bu ülkelerde entellektüel yaşam göze görünür biçimde zayıfladı; iyi incelemeler horgörülmekte; ikinci çocukluklarını yaşayan halkların «onbeş dakikalık sıkıntıya» değer buldukları tek şey, ulusların erginlik dönemlerini oyalayan masallar oldu artık. Ulusları gerilemeden koruyabilen tek şeyin hristiyanlık olduğu ileri sürülerek, tasadan kurtulunuyor. Oysa tarafsız her zihin için, bir hristiyan devletin üzüntü verici yaşlılığı, Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden daha az hissedilir değildir. O imparatorluk ki yetenekleri, faaliyetleri ve XV. ve XVI. yüzyıllarda yetiştirdiği şair-sultanlarının yiğitliği adeta doruk noktalarına erişmişti.

Madem ki, her fırsatta hristiyan olmakla, hem de büyük bir memnunluk duyarak öğünüyoruz, öyleyse başkalarının gözündeki çöpü görmek sevdasından biraz vazgeçelim ve kendi gözümüzdeki herşeyi olduğu gibi görmemizi engelleyen merteği çıkartalım.

I. BÖLÜM

OSMANLI ŞİİRİNİN KARAKTERİ

TÜRK şiiri, göçebeler arasında doğmuş olmakla birlikte, uygarlığın gelişmesiyle zorunlu olarak karakterini değiştirdi. Türkistan'da göçebelik ve tarıma dayalı yaşam hâlâ dengesini korurken, şairler dostu Hive kentinde, «cennet benzeri»[21] Semerkant'ta, «soylu Buhara»da, yani Orta Asya'da günden güne büyüyüp yayılma eğiliminde olan entellektüel ve politik yaşamın ocağı durumundaki kentlerde yaşayanlarla, step insanı arasında, varoluşu ve dünyayı algılama tarzı farklıydı. Osmanlılar'da her ne kadar sultanlar, engin imparatorluk topraklarında göçebelik eden Türkmenler'in âdetlerini değiştirememişlerse de, sonunda göçebe yaşamın yerleşik yaşama tabî olması zorunlu olmuş ve şiir de son bir dönüşüm geçirmek zorunda kalmıştır. Bu dönüşüm, eğer tüm sonuçlarıyla yerleşmeyi başarabilseydi, Selçuklu Devleti zamanında tamamlanmış olacaktı.

Osmanlı fetihlerinin kendilerine sağladığı yeni durumda Türk şairleri, yabancı büyük edebiyatları taklit teh-

likesiyle karşı karşıya kaldılar. Yalnız onlar değil, diğerleri de benzer durumlara düşmüşlerdi. Asla adına yaraşır bir dinsel sistem yaratmamış olan Turanlar, tanrıbilimlerini Sâmî ve Arî soylardan aldılar. Oysa titiz Kur'an okuyucularının Arap edebiyatını bilmemeleri ya da taklide kalkışmadan bu edebiyatı tanımaları nasıl mümkün olabilirdi? Avrupa'daki Arîler üzerine diğer Sâmîler'in ve yahudilerin, kutsal kitaplarıyla nasıl etki yaptıkları biliniyor. Ne var ki, Arî soyun Osmanlılar'ın gözünde de büyüleyici bir etkisi vardı. Bizim için Grek-Romen ilkçağ ne ise, onlar için de İran oydu. Rafızî mezhepli Şiî'lere karşı duydukları nefret ve «Şehinşah»ın uyruklarına karşı verdikleri zorlu mücadelelere rağmen, İran, Osmanlılar'a, Arîler'in yaratıcı dehasının üstünlüğünü kullanmak suretiyle baskı yapıyordu. Nasıl ki bir Macar yazar İtalya'yı, Fransa'yı ve Almanya'yı unutamazsa, onlar için de bu etkiye boyun eğmemek olanaksızdı. Türkmen saz şairleri bile Acem şiirinin çekiciliğinden kaçamadıklarına göre, Bursa ve İstanbul'un bu işi başarması mümkün olabilir miydi?

Demek ki, Osmanlı şiiri ile ilgili bir incelemenin her türden güçlüğü içerdiği açık. Sâmî ve Arîler'den, Arabistan ya da İran'dan gelen şeyle, gerçekten ulusal bir esin ürünü olan şeyi ayırdedebilmek alabildiğine güç. Bunun da ötesinde, Osmanlılar'ın bir kavram ya da şiirsel bir anlatımla kotardıkları düşünce biçimi, bizlerin bakış ve duygulanış biçimimizden son derece farklı. Bu yüzden de Osmanlı şairlerinin yarattıkları güzellikleri anlamak bizim için genellikle zor. Hayli uzağımızda olan halklar, örneğin Hindistan'daki Arîler, estetik anlayışımıza çok daha yakınlar.

Ne var ki Osmanlı şiiri, yöneldiği toplumların manevi yapılarıyla kesinlikle bağlantılıydı; zira, duygularını ifade ediş biçiminde bu denli zevkli olabilen ulus azdır. Böyle bir yargı paradoks gibi görünebilir. Çünkü bizim düşüncemizde Osmanlı, yüksek derecede üslûp bayağılığını temsil eder. Hayli eski zamanların Osmanlı'sı, hristiyan halklara uyguladığı esaret ve nüfuz politikası sayesinde, alabildiğine boş zamana ve bir aristokratın sahip olduğu beğenilerin bir kısmına sahipti. Ve itiraf etmek gerekir ki, yaşasaydı, o da günümüz Avrupalı'sını aynı derecede bayağı bulurdu; zira sürekli olarak işini ve kazancını düşündüğünü, sanatla, şiirle ilgisinin, Kant'ın **Salt Aklın Eleştirisi**'ne ya da Laplace'ın **Dünya Sistemi**'ne gösterdiği ilgiye hemen hemen eşit olduğunu görürdü. Eşitlik ilkesinin gerektirdiği biçimiyle modern yaşam, pek tabii bayağıdır ve üstün gelmeyi, Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki bir Osmanlı'dan biraz daha dar kapsamlı bir ideal olarak gören ilkelerle örgütlenen böyle bir toplum da bayağı olur.

Sultanlar imparatorluğunda şairlerin etkisinin sınırsızlığını göstermek için, «şiir alanında uçsuz bucaksız bir zenginliğe sahip» olduğu söylenebilecek Osmanlı edebiyatını baştan sona gözden geçirmeye gerek bile yoktur. Şiirsel duygunun asla okumuş sınıfın ayrıcalığında kalmadığını ve bizzat destansı şiirin, yüksek düzeyde halkın malı olmuş düşüncelerden sürekli esinlendiğini ve hattâ bunun, Osmanlı egemenliğinin başlangıç dönemlerine kadar uzandığını göstermek yeter.

II. BÖLÜM

ULUSAL DESTANLAR

TOPLULUKLARIN imgeleme yeteneği kuşkusuz, Gazneliler'in ve Selçuklular'ın yükselişinden en canlı biçimde etkilenmekten geri kalmadı. Ve bu yükselişe katkıda bulunan hükümdarlar arasında, düşünceleri etkilemeyi başarabilenlerin birden fazla olduğuna dikkat etmek gerekir. Hattâ Acem Selçuklularının sonuncusu olan ve hükümdarlığı pek çok şair tarafından da üne kavuşturulan Sencer, Doğu halklarından İkinci İskender adını almıştır. Ne var ki, bu uzak geçmiş dönemlerle ilgili bilgiler, ulusların gönlünde bu seçkin kişilerin bıraktıkları izleri ortaya çıkarabilmek bakımından son derece yetersiz. Oysa Osmanlılar için durum farklı. Kesin olarak biliyoruz ki, halkın imgelem gücü, Osmanlının büyüklüğünü, sanki tanrının özel bir lütfu sonucu kazandığına inandıracak kadar çok harika yaratmıştır.

Selçuklu sultanı Alâaddin'in mütevazi vasalı olan ve kendi soyu için saklı parlak bir gelecekten hiç mi hiç haberi olmayan Ertuğrul, gezilerinden birinde, kendini Tanrı'nın zaferine adamış kutsal bir kişinin konukseverliğinden yararlanmıştı. Uyku saati geldiğinde ev sahibi, dolaptan bir kitap çekmiş ve onu evdeki en yüksek yere koymuştu. Bu denli saygı uyandıran kitabın içinde ne olduğunu soran konuğa, Allah'ın Peygamberine açıkladığı sözleri sakladığını söylemişti. Herkes uykuya daldıktan sonra Ertuğrul, kutsal kitabı aldı ve bütün geceyi onu okumakla geçirdi. Sonunda yorgun düştü ve uyudu. İbranilerin ataları olan ilk peygamberlerin mazhar olduğu peygamberce düşlere en uygun saat olan sabah saatleri gelip çattı. İşte o zaman Ertuğrul'a olağanüstü bir şey göründü ve bir ses ona şöyle dedi: «Madem ki sözlerimi bu denli saygıyla okudun, çocukların ve çocuklarının çocukları, kuşaktan kuşağa kutsanacaklardır.» Bu düşün Ertuğrul ya da Osman'a ait olmasının[22] pek önemi yok, göçebe yaşamı sürdüren insanlara uygun düşen ilkel karakteri olması önemli.

Destansı efsaneler, Osmanlılar'ın ilk sultanları olarak kabul ettikleri Ertuğrul'un oğluyla birlikte gelişir ve daha edebî bir nitelik kazanır. I. Osman, genç ulusları öne süren güçlü güdülere alabildiğine boyun eğen bir halkı coşturmak için ne gerekiyorsa hepsine sahipti. Eskiden, Paganizm ilkelerine aşırı bağlı Acemler, zafere yönelik cesaret verici gücü, Ahuramazda (Hürmüz) için harcadıkları büyük çabada bulmuşlardı. Osman, halkının güçlü inançlarını paylaşıyordu; bu halk, İslam'ı yayan kişilerin Allah'ın —yani putların ve boşinanların düşmanı kıskanç tanrının— askerleri olduğunu düşünür duruma gelmişti. Sâmîler üzerindeki etkisini yitirmesinden sonra Arapların, hristiyan dünyasına atılmalarına neden olan güçlü dinsel itim, kalabalık ve savaşçı Türk kavmini öne sürüyor ve şefleri durumunda olan Osmanlılar da şevkle harekete geçiyorlardı. Müminlerin sahip olduğu bu şevkin inançları kendilerininkinden farklı uygarlıklar ve dinlerle ilişkiye geçip yıpranmamıştı henüz (yolculuklarının La Bruyère'e esinlediği melânkolik düşünceler hatırlansın). Dolayısıyla efsane, Osman'ın yaşamını olağanüstü varlıklarla çevrele-

di; bunlar arasında sanat tanrıçası Müz, gözdelerine karşı en eliaçık olanıydı.

Şeyh[23] Edebali'nin kızı Malhatun —ki Osmanlı şairleri ezgisini sık sık söylerlerdi— Osman'a, yakıcılığını Türk şiirinin en etkili biçimde karakterize ettiği sevgilerden birini esinlemişti. Ancak bilgin ve dindar bir kişi olan **Şeyh**, Osman'ın duygularına ya inanmıyordu ya da kızını bir hükümdara verme niyetinde değildi; çünkü onun, kızını, gençliğinin geçtiği mütevazi yaşayışından çekip alacağından korkuyordu. Göksel bir gösteri, şeyhe kararlarını değiştirtti; çünkü ona, Osman ve ay'da şekillenmiş haliyle (ay, Doğulular için kusursuz güzellik simgesidir) Malhatun'dan **gavur**'ları yenecek olanların doğacağını gösterdi.

Osman, kendisini konuk eden **Şeyh**'in evinde uyuyordu. Rüyasında Malhatun'un göğsünden ay'ın yükseldiğini, göz alabildiğine büyüdüğünü, dolunay haline gelip kendi göğsünde kaybolduğunu gördü. Daha sonra ciğerlerinden devâsâ bir ağaç çıktı ve koskocaman, yemyeşil bir çadır gibi, sayısız dallarıyla toprağı ve denizleri, Kafkas'ın ve Atlas'ın tepelerini, Toros ve Balkan dağlarının doruklarını örttü.[24] Köklerinden Afrika'nın Nil'i, Asya'nın Dicle ve Fırat'ı, Avrupa'nın Tuna'sı fışkırdı. Gemilerle dolu bu nehirler, tıpkı denizler gibi, bülbül sesleriyle çınlayan geniş kırlıkları ve tepelerinde hilâl ışıldayan kubbelerle, dikilitaşlarla, piramitlerle taçlanmış kentleri aşmaktaydı. Nihayet bir fırtına esmeye başladı ve yapraklar —eğer İdris'e inanılacak olursa—[25], tıpkı yatağan mızrakları gibi, evrenin diğer kentlerine ve özellikle Konstantin'in kentine (İstanbul - ç.) doğru döne döne indiler. Bu kent iki deniz ve iki kıta arasında kurulmuştu, aynen gökyakut ve zümrüt taşlarından yapılmış bir yüzüğün ortasındaki elmas gibiydi ve bu kenti elinde bulunduranın alınyazısı, dünyanın efendisi olmaktı. Osman uyandığı sırada, bu harika yüzüğü parmağına takmak üzereydi.

Eğer bu rüyanın peygamberce anlamından kuşku duymuş olsaydı, başka bir mucize olacak ve bütün kuşkularını alıp götürecekti.

Yükseklerden dünya ile iletişim kuran kuş, gökle yer arasında bir aracı gibi kabullenilmiştir heryerde. Görkemli akbaba **(Hümâ)**, Türk efsanelerinde yerini kartala, çakırdoğan kuşuna[26] ya da güvercine bırakmıştır. Bunlar, göğün gözdelerine görev bildirmek üzere başka yerlerden gelirler. Efsane akbabası hiçbir canlının etini yemez; yalnızca, kendisinin öldürmediği hayvanların kanlı duyu organlarını yer. Yavrularına gösterdiği annelik sevgisi bakımından pelikanla yarışır; herhangi bir tehlike anında, kanadıyla, tıpkı bir kalkan gibi onları örter. **Hümâ** kuşu bir hükümdarın üzerinde uçtuğu zaman, bu hükümdarın halkının düşmanlarının başına bela olacağı inancı da buradan doğmuştur; o, düşmanlarını mahvedecek, ancak uyrukları için insancıl ve uyanık bir koruyucu olacaktır. Nitekim, dindar bir derviş, kutsal akbabanın Osman'ın başı üzerinde dolandığını gördüğünde, ona egemenliğinin Asya ve Avrupa'da yayılacağını bildirmişti.[27]

Peygamberce olay, ister uykuda, isterse uyanıkken meydana gelsin, dinsel güç ve tutkuların şiddetinin bazı anlarda birey ya da halklarda yarattığı karmaşık duygulanımın bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir; tıpkı başka durumlarda da kötü önsezilerle kaderin yargılarına karşı çıkmalarındaki onulmaz çaresizliği gösterdiği gibi. İslam, Bizans İmparatorluğu'na karşı Türkleri öne sürüyordu; tıpkı daha eski devirlerde Odinizm'in* çok sayıda Cermen topluluğunu Roma'ya itişi gibi. Ve şerefli bir geleceğin önsezisi, Türk kavminin önderlerinin yüreklerine birkaç kez fısıldanmış olsa gerekti. Gazneli Mahmud, tozlar içinde Hint tanrılarını boşuna temaşa etmemişti. Mezartaşında «ünü yıldızlara dek yükseldi» yazıtı okunan Alparslan, feleğin hışmına uğramış ve şerefli yaralara belenmiş parlak Bizans kralının başı üzerine kanlı ayağını boşuna koymamıştı. Osman'ın yazgısı, tarih sahnesine ondan önce çıkmış olanların esinlerini gerçekleştirmekti.

---

* **Odin:** Cermen kavimlerinin Hristiyanlık öncesi döneminin büyücü-ilah'ı. (Y. Notu)

Ama ne yazık ki, Osmanlılar da destansı dehaya, diğer Turan kavimlerinden daha fazla sahip değillerdi. Ancak şairleri, Acem edebiyatını aşırı bir titizlikle incelediler. Çünkü Firdevsî'yi ve ünlü eseri Şehname'yi sürekli taklid çabasına girmek niyetinde değillerdi. Mahmud, eski İran kralları üzerine Dakikî'nin yazdığı büyük tarihi şiire devam etme görevini Tus'lu şaire vermişti. Değerini anlayabilmeye çalıştığım[28] ve en ünlü Arî şiirlerinden biri olan bu dev eser üzerinde Firdevsî, tam otuz beş yıl çalıştı. Eser, ta ilk zamanlardan kralların yeni doğmakta olan dünyayı şapkın ruhların elinden almaya çalıştıkları zamanlardan müslüman istilâlarına kadar bizi getirmektedir.

Açıkça görülüyor ki, Osmanlılarda bir destansı efsane yaratmak için halkın imgeleme gücü büyük çaba harcamıştır. Firdevsî örneği daha da sürükleyici olmuştur, çünkü **Şehname** esas olarak Tur oğullarının (Efrasiyâb adı, sadece bir hanedan olarak alınabilir) Arî ırka karşı verdikleri mücadelelerin anısına adanmıştır. Osmanlı şairleri de, kendi soylarının başarısıyla sonuçlanan bir mücadelenin devamını anlatmayı denemeden edemezlerdi tabii. II. Mehmed (Fatih) zamanında imgelem Osmanlılar'ın tüm Arî soyun kendi yasalarını tanımak zorunda kaldığına inanır duruma getirecek ölçüde canlılık kazanmıştı. Ve bu eğilim, yeni bir destanın yaratılmasına kesinlikle elverişliydi. II. Murad döneminde Seyfî hükümdarın başarılarına bir destan armağan ediyordu. Molla Arif de, Danişmend beyi Ahmed onuruna bir diğer destanı yazıyordu. Osmanlıların şairlerde hayranlık uyandıran başarılarını Fakirî ezgisiyle dile getiriyordu. II. Mehmed döneminde Şehdî ulusal tarihi destan haline dönüştürmek istedi. Osmanlı şiirinin altın çağını yaşadığı Kanunî Sultan Süleyman döneminde Şükrü ve Derunî I. Selim'in, Hayatî, Arifî ve Mahremî de Süleyman'ın saltanatına övgüler yazdılar.[29] II. Mehmed ve I. Süleyman dönemlerine pek az benzeyen II. Osman döneminde bile şiir hem bireyleri hem de halkları avutmuş, **padişah**'ı idealize etme çabası yine sürmüştür. Nadirî, Hotin kalesinde çok büyük bir başarısızlığa

uğrayan padişahın, hükümdarlığı üzerine iki bin beyit yazar.[30]

Ne var ki, Osmanlı şairleri Firdevsî'yi taklid ederken, bu engin şiirin daha düzeysiz esinlerini kendilerine maletmek durumunda kalıyorlardı. Gerçekte, nükteli Homeros'dan daha sık uykuya dalan Firdevsî, manzum vakanüvisliğe fazlaca düşkündü. Osmanlı şiiri, Firdevsî'nin şiirinin bu yönüne aşırı eğilim gösteriyor ve sık sık da (bu hataya) düşüyordu; tarihlerinin en şanlı hükümdarlarını ve saltanat dönemlerini üne kavuşturan Osmanlı şairleri çıkmışsa da, Osmanlılar Ebulkasım'la mücadelede güçsüz kalmışlardır. Kaldı ki, Ebulkasım'a 'Cennete özgü' anlamına gelen Firdevsî adını takan, denildiğine göre, Türk soyunun en büyüklerinden biri olan Gazneli Mahmud'dur.

III. BÖLÜM

EFSANEVÎ DESTANLAR

ZANLARIN hayal gücü, eski efsane kahramanlarıyla, ulusal tarihin ünlü kişileriyle olduğundan daha kolay iletişim kuruyordu Türklerde. Aslında, tüm grek-latin uygarlığı sonrası halkların şairleri gibi onlar da, hemen her zaman şiirlerine esin kaynağı olan belli sayıda geleneği, dile getirilmiş olarak hazır bulmuşlardı. Türk kavimlere her iki uygarlıktan aynı şekilde miras kaldı ama —biri Arî Acem uygarlığı; diğeri Sâmî Arap uygarlığı— etkileri farklı oldu. Türkistan daha çok Acem etkisinde, Osmanlılar ise özellikle Arap etkisinde kalmışlardı. O halde, nasıl ki kendinden öncekileri hesaba katmaksızın İtalyan şiirinin niteliğini anlamak olanaksız ise, Türk şiirini de, ta kökenine dek inmeden iyi anlayabilmek olası değildir. Türk şiiri için, öncekiler sorununun daha da önemli olduğunu ekleyelim. Zira Turan soyundan gelen hiç bir halk, Arîlerin yaptığı gibi, hazır bulduğu geleneklere gerçek yenilikler getirme yeteneğini gösterememiştir. Dante, kuşkusuz Virgile'i ve Tevrat'la İncil'i bi-

liyordu, ama **Cehennem**'i ne **Eneide**'de ne de kutsal kitaplarımızda bulmadığı kesin. Evet, Türklerin destanları oldu ama hiçbir zaman, yabancı geleneklerle gelen çeşitli ögeleri tek bir potada eritme yeteneği gösteren gerçekten destansı dehâları olmadı.

Şiir, bu devâsâ işlevi üstlenmek yerine, halkın sevdiği konuları aldı; birbirinden bağımsız olarak inceledi ve ulusal beğeniye en uygun gibi görünen biçime sokmaya çalıştı. Pek tabii bu konular asla küçümsenecek şeyler değildir; hattâ en iyi bölümünü bir Milton ya da bir Dante'nin de kullanabileceği, tarihle hiçbir bağlantısı olmayan bir dünyadan alınmış olanlar bile. Örneğin, insanlıktan önce başlayan ve bu dünyanın yokoluşundan sonra, sonsuzlukta, iyilerin zaferi ve kötülerin utancıyla sonuçlanacak olan acıklı dramın başlangıcını aramak için göklere gidilebilir. Aslında Osmanlı, başlangıçtaki günahı kabul etmez ama, bütün Peygamber (Hz. Muhammed - yay. n.) yandaşları gibi, inanır ki ilkel dünya tarihi ve felâketler, insan soyundan önce olmuş gizemli olaylara bağıntılıdırlar.

Süleyman efsanesi tarih öncesi zamanlara kadar uzanır. Hahamların buluşları, Acem ve Arapların kahramanlık öyküleri, Türk şiirine, ünlü Yahudi kralının yaşamı konusunda bol malzeme sağlamıştır.

Nasıl ki Çakya-Mouni Buda'lar dizisinin bir halkasıdır sadece, Davud'un oğlu da, bize kendi türümüz öncesi çeşitli kuşaklardan sözedenlerin gözünde, yeryüzünde görülen birçok Süleyman'dan sadece biridir. Ve bu Süleyman'lar, insan türünü sürekli yoketmeye çabalayan cehennemî dünyaya karşı savaşan dindar kralın en mükemmel sembolüdürler. Öyle görünür ki, bu efsanelerin esin kaynağı, bugünkü sâkinlerinin yaşadığı yer hâline gelmeden önce, gezegenimizin geçirmek zorunda kaldığı sayısız gelişmelerden esinlenen belirsiz bir düşüncedir. Argenk galerisinde, Tahmuras zamanında Kaf (Kafkas) dağlarında hüküm süren **div** ya da dev'i, 72 Süleyman'ın (en gözde sayı 40'dır) portrelerini, yöneticileri Davud'un oğluna hiç

benzemeyen ve insandan çok farklı yaratıklar olan uyrukların resimlerini görmek mümkündür. Şeytanların bu prenslere ve krallıklarına karşı verdikleri zorlu mücadele, güçlü ve yabanıl bir doğanın, yaşamın ilk ve kaba tezahürlerine karşı direnişini anlatmaya yönelikmiş gibi değerlendirilebilir. Doğu şiirinin, bizim için çarpıcı olanlara çok az benzeyen olaylarla ilgilenmesi, hiç de şaşırtıcı değildir. Milton, ayötesi bir dünyanın sahne olduğu olayların sırrını, insandan çok zaman önce ruhları iki safa bölmüş olan mücadelelerde aramamış mıydı? Hiç tasvir edilmemiş şeylere Milton'un getirdiği açıklık, Doğuluların Adem-öncesi Süleyman'lardan sözedişlerinde tekrar ortaya çıkar. Bunların bazıları ünlüdür, diğerleri ise silik kalmıştır. Ayrıca, tehlikeli düşmanlarına nasıl ve hangi araçlarla kafa tuttuklarını da aynı kesinlikle öğreniriz. Şeytanların üzerinde gizemli bir kalkanın, yıldırım saçan bir kılıcın ve içine nüfuz edilemez bir zırhın izlerini bıraktıkları bilinir. Yaradılış'tan hemen önce hüküm sürmüş olan Gian —ölürken Serendip (Seylan) adasında bıraktığı— kalkanını, insanoğlunun babasına vasiyet etmişti. Cehennemî dünyanın dehşeti olan kutsal Grall, sanki insanlık dönemi efsanelerinde yeniden görülür ve hem şeytanlara, hem devlere büyük korku verir. Bunlar, Zeus'a başkaldıran Promete'nin zincire vurulduğu ünlü Kaf dağlarına çekilen eski yaratıkların kalıntılarıdır. Bu ideal bakış açısıyla silahlar, birbirimizi boğazlama aracından çok, insan türüne düşmanlarıyla mücadele etmek için verilmiş birer kutsal armağandırlar. Savaşın düşmanların saflarımızdaki bağlaşıklarına da yaygınlaştırılması gerektiği, doğrudur; bunlar, Allah'ı ve onun peygamberini tanımayanlardır.

Süleyman, diğer küçük Yahudi krallarından son derece farklıdır. Çünkü her dindar müslümanın düşlediği şeyi gerçekleştiren evrensel hükümdarlardan biri olmuştur. Aslında, eğer yüce Emir Allah'ın yeryüzünde gerçekten bir naibi varsa, dünyamızın bazı kısımları nasıl olur da otoritesinin dışında kalır; doğrusu bunu anlamak zordur. Diğer hükümdarlar onun ancak vasalları olabilirler; nitekim,

oldukça ustalıklı kurgular yardımıyla, bunun kuvveden fiile çıkması da bir kaç kez denenmiştir. Doğulu tarihçilerin pek çoğu, bu şiir fantezilerini, gerçekliği en iyi şekilde kanıtlanan olgular kadar kesin kabul ederler. Davud'un oğlu, henüz oniki yaşındayken babasının yerine geçtiğinde Tanrı'nın, bu evrensel hükümdara yalnızca insanları değil, iyi ve kötü ruhları, kuşları ve rüzgarları da bağladığına inanırlar. Ayrıca Tanrı, ona bir yüzük de vermiştir. Zatî[31] müslüman Safo'ya[32] yazdığı dizelerinde bu yüzükten sözeder ve hükümdarın onu, kendisini üne kavuşturan sağduyusuyla saltanat sürmek için taktığını söyler.

Belkıs'ın öyküsü (Arap geleneğinde Saba Melikesi'ne verilen ad) Süleyman'ın cehennemî dünyaya karşı verdiği destansı mücadeleye, şiirin asla küçümseyemeyeceği bir kıssa ekler. Böylece, duygusal bir roman yaratmak için yahudi geleneğinin sağladığı ve **Şehname**'de de bulunan hayli belirsiz bazı izler yakalanabilmiştir. Ağırbaşlı hükümdar, **Doğulular** yazarının ulaşılmaz dediği Arabistan'a yolculuğa çıkar. Saba melikesiyle hudhud aracılığıyla temasa geçebilmek için, kuşlar üzerindeki kudretinden yararlanır; Kudüs'de melikenin görkemine yaraşır bir şölen verir ve sonunda onunla evlenir.

Osmanlı şairleri, evrensel bir hükümdar (Süleyman, İskender) düşüncesi fikirlerine uygun olduğu sürece, Süleyman efsanesini kendilerine maletmeye hazırdılar. Böyle olunca, **Uzun** adı da verilen Firdevsî'nin **Süleyman-name**'si çarçabuk popüler oldu.[33] Eserin konusu, Bursalı şaire son derece ilginç göründü ve Süleyman üzerine yarısı nesir yarısı şiir üçyüzaltmış ciltlik bir ansiklopedi hazırladı. Bu ansiklopediyi sunduğu sultan, arasından seksen cildi seçti ve kalanını yaktırdı.[34] Ishak ve III. Murad'ın lalası Sadeddin'in **Süleyman-name**'si nesirdir. Ahmed Rıdvan aynı konuyu şiir olarak işlemiştir.

Büyük İskender de, Süleyman gibi —Fourrier gibi söylemek gerekirse— varlığı ile Doğululardа düşler yaratan «yerküresi imparatorları»ndan biridir.

Türkler ilgilenmeye başladıkları sırada, Batı Asya fatihinin yaşamı, halkın imgelem yeteneği sayesinde çoktan derin bir dönüşüme uğramıştı. Hatta bizzat Aristo'nun öğrencisinin, Asya fantezilerini, Yunan ruhunun biraz kuşkucu ihtiyatına tercih etmekle efsanenin oluşumunu kolaylaştırdığı söylenebilir. Aynı kişi, büyük başarılarını, olağanüstü yapıda bir şahsiyete atfedilmeye değer fevkalade bir eser gibi sunmaktan hoşlanmıştır. Günümüz Fransız tarihçilerinden biri[35], büyük Makedonyalı için hâlâ şöyle diyebiliyor: «O, insanüstü bir görev (misyon) yüklememenin hemen olanaksız olduğu engin dehalardan, güçlü iradelerden biriydi.» Eğer bir XIX. yüzyıl yazarı böyle bir coşkuya sürüklenebiliyorsa (Michelet'nin[36] özellikle kaçındığı bir sürükleniş), onun zafer arabası altında ezilmiş Asyalılarda İskender'in yaşamının yaptığı etki, daha iyi anlaşılabilir. «Ondört yıllık saltanatı döneminde, diye geçiyor bir manzum Acem efsanesinde, İskender, yerküresinin yollarını, çöllerini ve dağlarını aştı. Atlarının çevik ve kıvılcımlar saçan ayakları, yüksek ve aşılmaz dağlara işte şu anlama gelen yazılar yazdı: 'Gündüz Yunanistan'da, gece Hindistan'da; akşam Şam'da, sabah Nouschad'dadır; atı, aynı gün içinde hem Gihon'u hem de Bağdat'ı sulayan Dicle'nin sularından içer'.»

Şiir, kendi kavramlarını içinde yoğurabilsin diye bu olağanüstü varlığı kendine maletti; tıpkı günümüzde Napolyon'un yaşamına yaptığı gibi.[37] İskender'in arkadaşı Chérilus d'İasos, onun kahramanlıklarını ezgilendirirdi. Denildiğine göre bir **Alexandriade** bestelemiş olan imparator Adrien döneminde, efsane gelişti. Halklar ve krallar fatihi, ulusları ve hükümdarları emri altında gören Kayserler için bir model haline geldi; bugün de **padişah** için hâlâ model alındığı gibi. Nitekim Zeynep Hanım, II. Mehmed'e yazdığı dizelerde bunu kanıtlıyor. Hristiyanlığın VII. ve VIII. yüzyıllarında, barbar dünyada Filip'in oğlunun (İskender - ç.) yarattığı eserin sürdürücüsü gibi kabul edilen Yunan imparatorluğunda, Bizanslı bir romancı, İskender'in efsanevî yaşamına son biçimini verdi ve Julius Valerius

da onu latinceye çevirdi, ya da daha ziyade latince bir benzerini yaptı. Fransız halk ozanları Lambert le Court ve Alexandre de Bernay tarafından yazılan **İskender'in Romanı**, Batılılar arasında öyle çok beğenildi ki, İskender destanının (Aleksandren dize, adını buradan alıyor) müslümanlarda olduğu kadar[38] Hristiyanlarda da popüler olduğu kesinlikle söylenebilir. Bu alanda Fransızların imgelem yeteneğinin Osmanlılardan aşağı kalmadığını da görüyoruz. Büyük Makedonyalı Hindistan'a girerken, bu tuhaf ülkenin kahramanlarıyla yarışır. Akbaba kanadı üzerinde kutsal bölgeleri ziyaret eder; kristal bir fanusla korunarak Okyanusun derinliklerine iner. Ne var ki, Batıda, «oniki derebeyi»yle çevrili Makedonyalıyı, Robert'lere ve Tancrède'lere çağdaş bir şövalye-kral modeline dönüştürmek amacıyla tahrif etmekte gösterilen cesarete rağmen tarih, iki ayrı İskender yaratacak kadar suistimal edilmemiştir. Efsanevî pekçok Süleyman yaratmış olan Doğulular ise, İskender'e de bir selef vermişler ve onun olağanüstü yaşamını, Olympias oğlunun eğilimlerine ve korkunç karakterine hayli benzetmişlerdir. Bu İskender, uygar Asya'yı kuzeyin yabanıl uluslarına karşı savunmak için Yecüç ve Mecüç kalelerini, devâsâ bir duvarı inşa edecek ve «Doğunun kapkaranlık bölgesi»nde uzun süre yaşam suyunu arayacaktır. Bu suyu Hızır bulacak ve böylece ölümsüz olacaktır. Bir Acem şairin dediğine göre, «İskender'in boşuna aradığı Yaşam Çeşmesi'ni Hızır buldu ve ondan bol bol içti.» Osmanlı'nın, pekçoklarının İskender'in yoldaşıyla karıştırdıkları «Hızır'ın izinde» aramamayı tavsiye ettiği bu çeşme sayesindedir ki, İlyas Peygamber sonsuz gençliğe kavuşmuştu. Barbar dünyayı evrenin bilinebilen en uç noktalarına kadar süren ve gece ülkesine giren, ölümsüzlüğü bulmak için orada bin yıl yürüyen İskender, ürkütücü Asya'ya bir avuç kahramanla giren ve dünyayı önünde eğilmeye zorlayan kişiye yaraşır bir seleftir.

Her iki İskender de Batı'nın ve Doğu'nun efendisi anlamında «iki boynuzlu» adını almışlardır. Dünya üzerinde

hüküm süren imparatorluk müslüman fikirlerine o denli uygun düşmekte —II. Murat, bir şiirinde kendini «iki dünyanın efendisi» diye niteler—, İslam'ın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi hükümdar fikrini o denli iyi gerçekleştirmektedir ki, onun sayesinde Peygamber'in müridleri Hellen fatihin kendi ırklarından, hatta tek tanrılı kültten olmadığını unutmuşlardır.

Yaşamlarının istisnaî niteliklerinin, efsaneler dünyasında yeralmalarını adeta zorunlu kıldığı kişilerin adları, bütün halkların imgelem gücüne kendini dayatır ve bütün dinlerde süregelir. Ebulferec ve İbn-i Batuta gibi, hristiyanlar da, Büyük Makedonyalı'dan sözettiklerinde, gerçeklik duygusunu yitirirler. Arapların **Siret-i İskender**'i[39] kahve masalcılarına zengin malzeme kaynağıdır.

İran da bu konuda geri kalmaz. Buna inanmak için, Firdevsî'nin **Şehname**'sindeki İskender'in ideal öyküsünü incelemek yeter. Firdevsî'den sonra gelenler, büyük ve muzaffer kralın savaş başarılarını anlatma konusunda yaman bir yarışa girerler; Nizamî, Camî, Hatefî, Ahmedî, bunları hem **İskender-name**'de hem de **Aine-i İskenderî**'de manzum olarak ezgilendirmişlerdir. Osmanlıların imgelem dünyasında bu efsane, fetih döneminde de büyük bir işlev görüyordu. Ahmet Daî[40] tarafından Türkçe dizeler halinde yayınlanan destan, —kardeşi Hamza da destanın büyük bir romanını yazmıştı— evrensel hükümdarlık düşleyen sultanların çok hoşuna gitti. Giovio (P. Jove)'un söylediğine göre İskender'in yaşam öyküsü, II. Mehmed ve I. Selim'e büyük zevk verirdi.

Müslümanlar için, antik dünyanın şanlı hükümdarlarında yalnızca başlangıcını gördükleri ideal, bilgelikte Süleyman'ı aşan kişide gerçekleşir. Bu kişi, İskender ve Sezar'dan daha mutludur çünkü, Allah'ın elçisinin imparatorluğunu kurmasını bilmiştir ve yıkıntılar üzerinde bugüne dek yeniden doğmayı başarmıştır (Müslümanlığın günümüz Afrika'sında sağladığı ilerlemeler biliniyor). Güneydoğu Avrupa'daki duraklaması ise, «hiçbir beklentiden umudunu kesmeyen» mümin için değil, düşünür ya da siyaset

adamları için açıktır. Oysa Hristiyanların **Yeniden kavuşulan Cennet**'leri ve **Messiad**'ları var. Ve bunlar, Kilise'nin kurucusunun mucize ve zaferlerini yüceltmeye hasredilmiş durumda. Her ne kadar Muhammed, mucizeleri asla İslam'ın kanıtı kabul etmeme temkinliliğini göstermişse de, salt Kudüs'e yaptığı mucizevî yolculuk ve gece yaptığı gök yolculuğunu[41] anlatan Kur'an sureleri bile, halkın imgelem gücünün gelişmesi için yeterli olmuştur.

Nitekim, sağlığında ağaç ve taşların Allah'ın Peygamberini selâmladığı söylenir. Osmanlı şiiri doğaüstüne duyulan eğilime öyle az direnebildi ki, halk inançlarının bir yansıması olarak Zatî[42] —Kırım'da işçi sınıfı içinde doğmuştu— işi göksel hacı (gezginci)'nın ay'ı süt yerine içip, onun güzelliğine hayran kalan ayın ikiye bölündüğünü[43] söyleyecek kadar ileri götürmüştü; sanki Borak adlı kısrağın sırtında bir gecede göğün dokuz katını dolaşması yetmiyormuş gibi...

Aynı eğilimler, XV. yüzyılda yaşamış bir şairde, İbni Katip'de de bulunur. Başlıca eseri **Gözler ve Ruh için Tuhaflıklar ve Zamanın Harikaları**'nda bize, Muhammed'in yaşamını, mucizelerini ve müslümanların, Musa ve İsa'daki Tanrı vahiylerinin mükemmelleştirilmesi olarak aldıkları İslam'ın doğuşunu anlatır. Şair Süleyman'ın (Çelebi - yay. n.) **Mevlîd**'i Muhammed'in öğrettiği şekliyle dinin geçen yüzyılda Osmanlı toplumunun ruhu olduğunu belirtir ki, o zamanlar bu toplum, Avrupa'nın sükûneti için büyük bir tehlike teşkil etmekteydi. Peygamberin öğrettiği dinden sözettiğimde, çok kullanılan, ancak yetersiz bir uslûbu kullanıyorum, bu da dinin kurucusunun öğretisiyle ondan sonra gelenlerin öğretilerinin sürekli karşılaştırılmasına neden oluyor. Nitekim, Kur'an ile Mehmed Bican'ın[44] popüler şiirini[45] karşılaştırmak, ilkel İslam ile daha sonraki yüzyılların İslam'ı arasındaki farkı gözler önüne sermeye yeter.

Efsanevî şiirin savaşçı sultanlara esinlediği tad, evrensel hükûmdar, yani Muhammed'in tasarımlarına yaraşır izleyiciler olmanın, bütün Osmanlı padişahlarının ideali

oluşuyla daha anlaşılırlık kazanır. Kuşkusuz, imparatorluğun duraklama döneminde, İstanbul efendilerinin kafasını kurcalayanlardan çok daha başka kuruntularla (yanılsamalarla uyutulan bu dünyada hiç eksik olmayan) korkuya kapıldık. Ancak, kendilerini halefleri olarak gördükleri halifelerin, bir dönemde hem egemenlerin hem de halkın korkulu rüyası olduğunu gözden kaçırmamak gerek. Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Süleyman gibi hükümdarlar, tasarladıklarının tamamını gerçekleştirecek kapasitede görünüyorlardı. Üstün yetenekli bir kadın olan güzel ve etkili Zeynep Hanım(46) II. Mehmed'e gönderdiği şiirinde —Divan'ını ona ithaf etmişti— halkta yerleşik kanıları çok açık bir dille ifade etmekteydi. Toz içindeki yüzüne herkesin hayran kalacağı genç **padişah**'ın görevi, dünyayı fethetmekti. Zafer yüklü sancağı Çin'e kadar götürmeliydi. İskender gibi, inci ve yakut sürükleyen, dalgaları miskten daha hoş kokan, köpüğü yıldızlardan daha pırıltılı göğün sekizinci katındaki Kevser sularında güçlendikten sonra, bin yıl yürümeliydi. Ve sonunda Yunan kahramanından daha mutlu olacaktı; çünkü, ölümsüzlük çeşmesini o keşfedecekti! Aslında XIV. Louis'in nedimlerinden birine ait olan «Hemen hepimiz ölümlüyüz» sözleri, II. Mehmed'in sarayında da acaip karşılanmazdı. Zira İsrailoğulları gibi Türkler de, ancak göğün gözdesi olanın, **İdris** ve **Ilyas** gibi, ölümden kurtulabileceğini düşünürlerdi; boş inançlara ve karanlıklara gömülmüş dünyayı biricik Tanrı'nın önünde secdeye varmaya zorlayarak görevini tamamlayan Allah'ın böyle bir temsilcisi varken, ondan daha saygıdeğer başka bir canlı olabilir miydi? Mehmed gibi okumuş yazmış, şair, aynı zamanda İran'da ve Hindistan'da bile şiiri desteklemiş bir hükümdar, zamanının Osmanlı yazarlarına, ona müjdeledikleri parlak geleceğe tam lâyık gibi geliyordu.

Eğer doğa, Süleyman'a bir tutsak gibi boyun eğmişse, mirasçısının büyüklüğünü belli bir noktaya kadar neden kabul etmesin? Üstelik o mirasçı, «iki dünyanın efendisi» (görünen ve görünmeyen) diye kendine ad takan bir hükümdar şair, 100.000 insanı öldürten dehşetli IV. Murad ise! Konstantin'in kentini ele geçirmeye hazırlanan Mehmed'i karşılayan çiçeklerden sözeden şiirde şöyle deniyor: «Denetlenmek için zamanın padişahını bekleyen ve ovada savaş düzeninde sıralanmış bin çiçek». Ağaçlar da daha az duygulu değildir. Örneğin çınar, «evrenin hükümdarı»ndan kötülüğü uzaklaştırsın ve kentin fethedilişini kolaylaştırsın diye Allah'a yalvarmak üzere geniş dallarını açar.

Fetihçi bir soyun başı, sarayın(47) derinliklerinde hareketsiz bir yaşam sürdüren bir zorbaya dönüştüğü ölçüde, düşünce de, kabına sığmazlığı yüzünden dünyayı kendine fazlasıyla dar bulur görünen Makedonyalı'dan çok Süleyman'a eğilim gösterecektir. Coşkulu ve yorulma bilmez Selim'in **Münacaat**'ında, yahudi hükümdarla kimsenin kıyaslanamayacağını gördüğü ölçüde, I. Süleyman da evrenin kaderini elinde tutan Allah'ın bir elçisi olarak Sultan'ın (I. Selim bir şiirinde iktidarının ilahî kökenini vurgulamaktadır) görevlerini manzum olarak sıraladığında, bir Tatar hakanı gibi davranmama, İskender'in dünya fethini yeniden başlatmaktan çok, iyilerin koruyucusu ve kötülerin korkusu olma, bağışlayıcılık niteliğiyle halkını mutlu kılma kaygısında gözükmektedir. Ne var ki, Mohaç kahramanı, tahtta uyuyanın bir ahmak olduğunu hatırlar yine; ancak bu hatırlatma, İnebahtı savaşının kaybedilmesiyle, imparatorluk yıkılma sürecine girdiği sırada **saray**'da gözdeleriyle birlikte meşketmekte olan oğlu II. Selim'i (Sarhoş Selim)(48) korkutmaz bile. Bütün bunlar, Bursa'nın, Edirne'nin, İstanbul'un fatihlerini değil de, daha çok saray valilerince idare edilen son Merovenjleri düşündürür.

Ne var ki güçsüzlük, iddiaları kırmaya yetmiyor genellikle. Çağdaşımız olan II. Mahmud, Arnavutlar, Sırplar, Yunanlılar, Ruslar ve Mısırlılar'dan gördüğü aşağılamalara rağmen, dalkavuklarına göre, yeni bir İskenderdi. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra imparatorluğun vakanüvisi şöyle yazıyordu: «Mahmud, dehşet saçan bir İskender'dir. O, en bilge hükümdarlarla bile karşılaştırılamaz!..

Mir Feridun'un o kadar övülen uslûbu onunkiyle karşılaştırıldığında yavan kalır. Öyle cömerttir ki, iyilikleri yanında denizler bile bir kaşık su gibidir, vb.» Yazarın zat-ı şahanelerinin «iyiliksever gölgesini hem Doğu'ya hem Batı'ya» yaydığını görmek dileğini eklemeye gerek yok sanırım.

Edebiyatla uğraşan sultanların sonuncusudur Mahmud. Zorbalıkla güçsüzleşmiş ve kokuşmuş Devlet'e yeniden hayat vermek için çabalamış olan «Reformcu Padişah», en dehşet saçan seleflerinin, yani II. Mehmed, I. Süleyman, I. Selim ve IV. Murad'ın seçkin şairler olduğunu bilmiyordu.[49]

Osman hanedanındaki şiirsellik yeteneği, hüküm sürmüş başka hiçbir ailede rastlanmayacak ölçüde ortak yan olmuştur. II. Murad'da, II. Beyazıd'da, kardeşi Cem'de, I. Selim'in kardeşi Korkud'da, I. Süleyman'ın oğulları Mustafa ve Cihangir'de, II. Selim'de, III. Murad'da, I. Ahmed'de, II. Osman'da, II. Ahmed'de, III. Selim'de, II. Mahmud'da, kızkardeşi Hibetullah'da bulunan bu yetenek, eskiden Constantinople'un dehşet saçan fatihlerinin tahtını kuşatan görkemin son yansımasıyla birlikte kaybolmaya yüztutuyor.

IV. BÖLÜM

ROMANSI DESTANLAR

OSMANLI şairleri şiirin bu türüne ilgi duymadan önce romansı destan (mesnevî), İran'da ulusal destan kadar başarıyla geliştirilmişti. **Şehname**'nin ünlü yazarı Firdevsî'den sonra, İran'ın bereketli toprağı, Nizamî'leri, Camî'leri, Hatefî'leri[50] yetiştirdi. Haklı olarak romansı destanın yaratıcısı diye anılan Nizamî, Selçuklu Türklerinin İran'da egemen oldukları dönemde parlamış ve Selçuklu Sultanları da onu sürekli koruyup kollamışlardı. **Hüsrev ile Şirin**[51], **Leylâ ile Mecnun**[52], Türkler arasında halkın sevgisini kazanan konular oldular. Hattâ Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan, Nizamî'den Hüsrev ile Şirin'in aşk şarkısını yazmasını istedi. Hüsrev ile Şirin'in konusu, İslamiyet'in nüfuzundan önceki İran'ın tarihinden alınmıştı ve Nizamî'den sonra yeğeni Hatefî, konuyu yeniden işlemişti. Nizamî şiirini, başına yazdığı ithaf yazısıyla sultana sunduğunda, sultan ona çevre arazisiyle birlikte dört köy bağışladı.

Ünlü Türk şairi Ali Şir Nevaî'nin dostu olan ve eserlerinden birini II. Mehmed'e ithaf etmiş bulunan Camî, **Leylâ ile Mecnun**[53] konusunu yeniden işledi ve daha önce Firdevsî'nin bir şiirinde geçen Yusuf peygamberin aşk hikâyesi olan **Yusuf ile Züleyha**'yı yayınladı.

Romansı destanlar bizi, Osmanlı dünyasından derin farklılıklar gösteren bir dünyaya götürürler. Ama, her zaman başvurduğumuz edebî atalar olan Yunanlılar ve Latinler bizim için ne ise, Araplar ve Acemler de —bunu unutmamak gerek— bu imparatorluğun ustaları için aynı şeydir.

Eski Konulardan Yeni Şiirler Yazılmalı

Belli başlı iki romansı destanın da konusu, efsanevî şiirden gelir. Süleyman ve İskender gibi Yusuf ve Hüsrev de, uydurulmuş değildir; ama halkın hayal gücü, onların hareketli yaşamlarının karakteristik ayrıntılarını kendine maletmiş ve gerçek romanlara dönüştürmüştür. Gerçek kişilik, zaman zaman idealize edilebilir. Örneğin, müslümanlar için en sevilen Peygamber olan ve omzu üzerinde büyüklüğünün ve Peygamberliğin silinmez niteliğinin işareti olarak yıldız benzeri ışıklı bir nokta parlayan çekici Yusuf bin Yakub'un; Yakub'un mütevazi oğlu olduğunu anlayabilmek, oldukça güçtür. Yahudi geleneğinde onun bir Adonis gibi görünmesine hiç rastlanmazken, Muhammedî efsane ona «Kenân ayı» adını takar ve güzellikte tüm İsrailoğullarını geçtiğini iddia eder. «Benim Kenân ayına benzeyen güzelim» der Hafız, «Mısır saltanatı eline geçti, artık zindanı terketmenin tam vakti.»* Ne var ki müslümanlar İranlı şairin Divan'ını tasavvufî bir eser olarak almaya yatkın olmalarına rağmen, Osmanlı yorumcuları bu parlak Yusuf'da kutsal ışıklarla aydınlanmış sadık ruh'u görürler; bu ruhun göksel görkeme sahip olabilmesi ise ancak, bedeninin karanlık zindanından kurtulmasıyla mümkündür.

* Hafız [Ö. 1390?] **Divan**, 6. gazel 9. beyit (Çev. A. Gölpınarlı; **Hafız Divanı**; 2. bs. 1968, İstanbul.)

Yusuf'u doğuda son derece ünlü yapan Yusuf ile Züleyha'nın aşkları, mutasavvıflarca da benzer biçimde yorumlanmıştır. Müslümanlar Yusuf'un romanını, Kur'an'da onun adını taşıyan bölümden almışlar ve şairleri de ona olağanüstü bir popülerlik kazandırmışlardı. Potifar (Aziz)'in karısı olan Züleyha, bu efsanede Mısır kralının kızı oluyor ve genç İsrailli için duyduğu aşk, Batılıların bildiği (yorumladığı - yay. n.) gibi dizginsiz bir tutku düşüncesi uyandırmaktan uzak. İki aşığın adından ve verdikleri örnekten, kitlenin kaba doyumsuzluğunun çok üstünde bir duygulanım fikri vermek için yararlanılıyor. Aşkla Tanrı'ya kadar yükselen sadık ruhun simgesi gibi sunuluyorlar; insanların karartılmış bir ışınından başka bir şey olmadığı güzellik ideali, böylece gerçekleşmiş oluyor. Yusuf Yaradan'ın, Züleyha da yaratılanın simgesi olduğuna göre, «Yusuf'un olağanüstü güzelliğinin Züleyha'nın kalbini nasıl sıradan bir aşkın sınırları dışına taşıyabildiğini» kolayca anlamak mümkün oluyor.

Sâmî şiirinin baş eserlerinden olan **Neşideler Neşidesi** adındaki ateşli türkünün yorumu da eskiden böyle yapılıyordu.[54]

Bu yorum tarzının Türkiye'de eriştiği popülerlik, yahudi peygamberin aşkına karşı gösterilen yakın ilgiyi de açıklamaktadır. Kendine Camî'yi rehber alan Hamdi tarafından, daha II. Mehmed zamanında işlenmiş olan bu konu, sonraları da beğenilmeye devam etti. II. Beyazıt zamanında Behiştî, altın çağ denen I. Süleyman döneminin en iyi şairlerinden biri olan Arnavut Yahya ve Nimetî, II. Mustafa zamanında Rızatî, Yusuf ve Züleyha ozanları arasında dikkati çekenlerdi. Bilindiği gibi Toskanalı şairler, yani Dante'ler, Pétrarque'lar[55], Michel Ange'lar[56] da sonnet'lerinde, yukarıda açıkladığım ve **Devrimde ve Kilisede Adalet** kitabının acaip yazarını bile kızdırabilmiş olan düşüncelere uyan bir aşk yaklaşımını, kendilerine maletmişlerdir.

Doğulular, Mecnun takma adlı Kays ile Leylâ'nın aşkını da tasavvufî bir konu olarak almışlar ve Doğu'da bu isimler, tıpkı Batı'daki Pétrârque ve Laure gibi popüler olmuştur. Arapça'da, iyi ya da kötü, yabancı bir ruhun etkisi altına girmiş insan, deli anlamına gelen Mecnun adı mutasavvıfların öngördüğü gibi ilahî aşkın kutsal deliliğine sığınmak için aklı elden çıkarmak gerektiğini, anlatır. «Leylâ'nın evine giden, tehlike ve acılarla dolu yolda,» diyor Acem Camî **Divan**'ında, «ilk adımı atmadan önce, Mecnun olmak gerekir.» Bu dizginsiz hayranlığın yaka bırakmaz niteliğini ifade etmek için, kendine Orlondo Furioso'dan daha az özen gösteren Mecnun'un, saçlarıyla hiç ilgilenmediği söyleniyor. Nitekim bu saçlar öyle gür ve bakımsızdı ki aşk ozanları bülbüller, onları çalıçırpı sanarak içine yuva yapmışlardı. Bu yuvadan çıkan genç bülbüller de öylesine aşıktılar ki, herhangi birinin başı üzerinde dolanıp durduklarında, kendilerini yakan ateşi o kişiye de geçirirlerdi.

Dante okulunun Platonizmi'nde olduğu gibi, aşk, kusurlu bir yaratığın sevgisini kazanmayı amaç edinemez, hattâ her türlü çekicilikle donanmış olsa bile. Ama Monique'in oğlu, bu yaratılmamış güzelliği, bu **pulchritudo increata**'yı çok geç tanıdığı, çok geç sevdiği için yakınıyordu. Bir Osmanlı şairi, **İtiraflar**'ın yazarının düzeyine geldiğini dostlarına kanıtlamak için onlara şu dizelerle sesleniyordu:

«Bakışını Tanrı'sı üzerinde sabitleştiren kişi, artık Leylâ'yı anmakla avunamaz
Her kim güneşe bakar, gözleri artık aya bakmaya tenezzül etmez
Egemenliği elinde tutan kişi için de durum aynıdır
Zira, bu duruma gelir gelmez, dünya nimetlerini horgörür
Öyleyse elvedâ Leylâ, çünkü bugün Tanrımı buldum
Senin aşkın beni tek ve gerçek olan kişiye kadar getirdi
Elvedâ bütün zavallı yaratıklar, çünkü herşeyi tek bir nesnede buldum: ben
Onun varlığı ruhuma öyle kuvvetle kazındı ki
Onunla birleşmekten başka hiçbir arzum olmadığını hissediyorum

Kıyas kabul etmez güzelliği, ruhumdan bütün diğer güzellikleri siliyor
Haydi, son bir kez daha, elvedâ Leylâ.»*

Camî ile akrabalığı olan Nevaî (Ali Şir), Leylâ ile Mecnun konusunu Acemce işledi.** Doğulu Türklere bir edebiyat kazandırmak için büyük çaba harcamış olan ünlü yazarı, Osmanlılar da unutmadılar. II. Beyazıd zamanında Necatî ve Bihiştî; I. Süleyman zamanında, Osmanlıların bu en yüksek edebî çağında, en iyi iki şair Fuzulî ve Celilî; II. Mustafa zamanında Kafzade ve Rızatî, hepsi de ünlü iki aşığı (Leylâ ile Mecnun - ç. n.) ezgilendirdiler. III. Ahmed zamanında Ani Fatma adlı bir kadın şair, Kafzade'nin izinden yürüdü.

Yusuf ile Züleyha, Leylâ ile Mecnun, tasavvufçular tarafından seve seve kullanılan konular olmasına karşın, Hüsrev ile Şirin'in tanrısal aşkla hiç bir ilgisi yoktu. İran'ın en şanlı dönemi olan Sasanîler dönemi, doğuya özgü imgeleme gücünün en canlı anılarını bıraktı. Yabancı ülke fetihleriyle geçen eski dönemin kahramanı Rüstem olmuşsa, antik şiir dönemini sona erdiren İskender efsanesi ise, Hammer'e göre Türklerin ataları olan Part'ların egemenliğinden İran'ı kurtaran parlak Sasanîler zamanında da

* Şairi belirtilmeyen bu şiirin Fransızca'sı şöyle:
«Celui qui fixe sa vue sur son Seigneur ne s'amuse plus à considérer Leila. — Quiconque regarde le soleil ne daigne plus arrêter ses yeux sur la lune: — il en est de même de celui qui possède le souverain bien; — car, dès qu'il est dans cet état, il n'a que du mépris pour les choses de la terre. — Adieu donc, Leila, puisque j'ai trouvé aujourd'hui mon Seigneur: — ton amour m'a porté jusqu'à celui du vrai et unique bien. — Adieu donc, créatures misérables, car j'ai trouvé toutes choses dans un seul objet. — Sa présence est si fortement imprimée dans mon âme, — que je ne sens en moi d'autre désir que d'être uni à lui. — Sa beauté incomparable efface toutes les autres de mon esprit. — Adieu donc, Leila pour la dernière fois.»

** A. Sırrı Levend'in aktardığı biçimiyle, Ali Şir Nevaî'nin **Leyla ile Mecnun**'u Çağatay lehçesiyle yazılmıştır. (Bkz. A.S. Levend, **Ali Şir Nevaî**, 3. cilt, **Hamse**, TDK Yay. s. 253, Ankara, 1967) (yay. n.)

İran şiiri[57] yeni bir ideal yaratıyordu. Gözüpek bir süvari, yaman bir avcı ve ince duyguların aşığı Behram-ı Gur, imgelerde Rüstem'in yerini alıyordu. Ve işte o zaman kadın ideali Şirin oldu.

Perviz takma adlı İran kralı II. Hüsrev'in bir hristiyan kadınla yaşadığı aşklar, korkunç Ali Paşa ile Vasiliki'nin evliliklerini hatırlatır. Şiirin, bu hükümdarın yaşamının etkisinde kalması şaşırtıcı olmasa gerek; çünkü bu yaşamın öyle doğal bir dramatikliği vardır ki, imgelem, çok canlı bir ilginin tüm ögelerini onda kolayca bulacaktır. Tahttan indirilmiş bir babayı izleyen ve kısa bir süre sonra kendisi de ülkesinden kaçmak zorunda kalan bir hükümdar; denildiğine göre gittiği yerde sadık bir aşk bulan bir sürgün; ortodoks imparatorunun taçlandırdığı Ahura-Mazda'nın hayranı; zaferin sarhoşluklarını ve yenilginin cefalarını tanıyan bir asker; güçlü bir hükümdar, aşağılık bir cani gibi hapishanede açlıktan ölen bir «şehinşah», eşinin kendinden sonra asla yaşamak istemediği bir koca: işte Hüsrev'in dramatik iktidarının konusu bu.

İran tahtına oturduktan kısa bir süre sonra, Hüsrev'in Sira ya da Şirin adındaki bir hristiyan kadınla evlendiği ve ona çılgınca âşık olduğu kesindir. Zerdüşt yasası ve İran göreneği böyle beraberlikleri yasaklamaktaydı. Şirin, gerçekten Doğu imparatoru Maurice'in kızı mıydı? Bazılarının Marie (Meryem) de dedikleri Irène (İrini), şairlerin Şirin'i mi oldu? İran kralları poligami (çok eşlilik - ç. n.) uyguladıklarına göre (kadın kahraman ve «başkomutan» Meryem, Hüsrev'in karılarından biriydi), iki kişiliğin özdeşliği kanıtlanamamıştır. Tarihçi Mirhun'un söylediğine göre Şirin, bir Acem beyinin esiriydi ve Hüsrev, henüz tahta geçmeden önce ona tutulmuştu. Ona yüzüğünü vermiş ve böylece kız, kendini öldürmekten vazgeçmişti. Çünkü efendisi onu Fırat'a atmaları için emir vermişti. Bu acımasız emri uygulayacak olan kişi, genç esirin gözyaşları ve güzelliği karşısında yumuşadı, onu nehrin kıyısına doğru itmekle yetindi ve kız kolayca kaçabildi. Yalnız yaşayan birinin evinde yıllarca gizlice yaşadıktan sonra bir

gün, kaldığı evin yanından askerlerin geçtiğini gördü. İçlerinden birine, kendisine pek uğursuz gelen yüzüğü Hüsrev'e götürmesi ricasında bulundu. Oysa o sırada Hüsrev «Şehinşah» tahtında oturuyordu. Hüsrev'le Şirin'in aşklarını ezgilendiren Osmanlı şairlerinden birinin söylediğine göre, Hüsrev'in başına İran krallık tacı konmuş ve kendisine Perviz[58] takma adı verilmişti, çünkü «ona bakan herkesin aklını ve kalbini fethediyordu.»[59] Hüsrev, mesajı getiren kişiyi, büyük krallara yaraşır biçimde ödüllendirdi ve anısı ruhundan asla silinmemiş olan kişiyi getirmeleri için, kalabalık bir muhafız alayı gönderdi.

Acem yazarın anlattığı öykünün gerçeklik derecesi ne olursa olsun Hüsrev'in, Şirin'in ona esinlendirdiği aşkı pek çok anıtla ölümsüzleştirmek istediği kesindir. Generallerinden biri olan ve bu görevle yükümlenen Ferhat, bu işe öyle canla başla sarıldı ki, böyle bir çabaya ancak aşkın sürükleyebileceğini düşünen Acemler, Ferhat'ı hükümdarın rakibi olarak gördüler. Şairler de basit bir ölümlünün aşkıyla, «Şehinşah»ın tutkusunu çatıştırmaya olanak sağlayan böyle bir varsayımı memnunlukla hemen kabul ettiler. Nitekim Hérat'ın ünlü şairi Ali Şir Nevaî'nin dediğine göre, Hüsrev istediği kadar ülkesinin en mutlu hükümdarlarından biri olsun, güç ve zenginlik bakımından tüm kendinden öncekileri geride bırakmış bulunsun, yine de yeryüzündeki bir insanın duyabileceği en büyük iki mutsuzluğu yaşadı. Birincisi, çılgınca âşık olduğu Şirin'in hiçbir zaman ona karşı eğilimi olmadı ve Ferhat'ı ona tercih etti; Ferhat, o zamanlar yeryüzünün en güzel insanı tarafından sevilmenin mutluluğu içindeydi. İkincisi, Muhammed tarafından gerçek tanrı dinine kavuşmak için çağrılmışken, ateş ve yıldızlara tapma yolunu seçti.

Gerçekte Hüsrev, iktidarının başlangıç döneminde yaşadığı deneylerin tekrarlanışını görmek zorundaydı. Hristiyanlar, İran'a karşı güçlü bir harekete girişmek için uyuşukluklarından sıyrılıyor; ve yeni bir din, yani İslam, Zerdüşt yandaşlarına tehditler savuruyordu. Üstelik bunlar, vaktinden önce de gerçekleşti. Drapeyron'un tarihini yaz-

dığı ve birkaç yıl önce yayınladığı([60]) Doğu İmparatoru Heraclius, Kudüs'ün ve gerçek haç'ın Acemlerin eline geçtiği sırada, adetâ bir rüyadan uyandı. Hüsrev'e öyle şiddetle saldırdı ki Hüsrev, Şirin'i, ondan olan sevgili oğlu Merdan-Şah'ı ve diğer çocuklarını alarak **Susiane**'a kaçmak zorunda kaldı. Bu denli aşağılanması yetmiyormuş gibi, Peygamber'in gönderdiği Abdullah'dan, İran'a büyük saygı kazandırmış olan Zerdüşt dinini bırakması emrini aldı. Terslikler ve hakaretlerle bitkin hâle gelen parlak İran kralı hasta düştü. Ve Merdan-Şah lehine tahtından feragat etti. Ancak, takma adı Şirûye (Yunanlıların Siroès'i) olan diğer oğlu Kobad, isyan bayrağını çekti. Kralın mağrurluğu ve dikkafalılığı, yaptırdığı anıtlar için gerekli korkunç harcamalar (efsane kırkbin sütunlu ve yıldızların hareketlerini temsil eden bin altın küreli sarayı üne kavuşturmuştur), Şirin'e duyduğu derin sevgi, her ikisini de halkın sevgisinden uzaklaştırmıştı. İsyan başarı kazandığında Hüsrev, oğlunun emriyle katledildi ve dostları da işkence altında öldüler. Şirin, kendisine yöneltilen sayısız suçlamalara cevap vermek üzere, yeni kralın önüne çıkarıldı. İsyancıların önünde peçesini çıkarmaya mecbur edilmesine rağmen, kendini cesurca ve onurlu bir biçimde savundu. Ne var ki, mutsuzluğuna rağmen sağlam davranışı ve belâgati, Doğuluların gözünde kadınların en çekicisi olan bu insanın güzelliği kadar etkili olamadı. Ve sonunda, tahtı gaspeden oğul, üvey annesine hem tahtını hem de sevgisini sundu. Şirin, bunları reddetmeksizin, Hüsrev'in mezarına girmek istedi ve orada kendini zehirledi.

Türk şiirinin Hüsrev ile Şirin konusunu, I. Mehmed zamanından itibaren kendine malettiğini görüyoruz. Sultanın doktoru olan ve daha çok Şeyhî adıyla tanınan Sinan, romansı Osmanlı şiirlerinden ilk ve en güzel ellisini bir araya getirmişti. O dönemde edebî zevk gelişmeye başlıyordu. Dolayısıyla, Osmanlı edebiyatının başlangıcının, ancak İstanbul fatihinin hükümdarlık dönemi olduğunu iddia etmek, yanlış olsa gerek. Şeyhî, kendine rehber olarak Nizamî'yi almıştı. Osmanlı tarihinin anılmaya değer diğer bir döneminde de, bu kez Celilî, İran şiirinden esinlenerek Hüsrev ile Şirin'i ezgi haline getirdi. Bu konu, İranlılar kadar Türkler arasında da popüler oldu. Türk şairlerinden Ahî (Hasan Çelebi - yay. n.), Celilî, Lamî, Şanî, Mevlana Şah ve Mahmud bin Osman([61]) da Nizamî'yi taklid ettiler.

dığı ve birkaç yıl önce yayınladığı[60]) Doğu İmparatoru Heraclius, Kudüs'ün ve gerçek haç'ın Acemlerin eline geçtiği sırada, adetâ bir rüyadan uyandı. Hüsrev'e öyle şiddetle saldırdı ki Hüsrev, Şirin'i, ondan olan sevgili oğlu Merdan-Şah'ı ve diğer çocuklarını alarak **Susiane**'a kaçmak zorunda kaldı. Bu denli aşağılanması yetmiyormuş gibi, Peygamber'in gönderdiği Abdullah'dan, İran'a büyük saygı kazandırmış olan Zerdüşt dinini bırakması emrini aldı. Terslikler ve hakaretlerle bitkin hâle gelen parlak İran kralı hasta düştü. Ve Merdan-Şah lehine tahtından feragat etti. Ancak, takma adı Şirûye (Yunanlıların Siroès'i) olan diğer oğlu Kobad, isyan bayrağını çekti. Kralın mağrurluğu ve dikkafalılığı, yaptırdığı anıtlar için gerekli korkunç harcamalar (efsane kırkbin sütunlu ve yıldızların hareketlerini temsil eden bin altın küreli sarayı üne kavuşturmuştur), Şirin'e duyduğu derin sevgi, her ikisini de halkın sevgisinden uzaklaştırmıştı. İsyan başarı kazandığında Hüsrev, oğlunun emriyle katledildi ve dostları da işkence altında öldüler. Şirin, kendisine yöneltilen sayısız suçlamalara cevap vermek üzere, yeni kralın önüne çıkarıldı. İsyancıların önünde peçesini çıkarmaya mecbur edilmesine rağmen, kendini cesurca ve onurlu bir biçimde savundu. Ne var ki, mutsuzluğuna rağmen sağlam davranışı ve belâgati, Doğuluların gözünde kadınların en çekicisi olan bu insanın güzelliği kadar etkili olamadı. Ve sonunda, tahtı gaspeden oğul, üvey annesine hem tahtını hem de sevgisini sundu. Şirin, bunları reddetmeksizin, Hüsrev'in mezarına girmek istedi ve orada kendini zehirledi.

Türk şiirinin Hüsrev ile Şirin konusunu, I. Mehmed zamanından itibaren kendine malettiğini görüyoruz. Sultanın doktoru olan ve daha çok Şeyhî adıyla tanınan Sinan, romansı Osmanlı şiirlerinden ilk ve en güzel ellisini bir araya getirmişti. O dönemde edebî zevk gelişmeye başlıyordu. Dolayısıyla, Osmanlı edebiyatının başlangıcının, ancak İstanbul fatihinin hükümdarlık dönemi olduğunu iddia etmek, yanlış olsa gerek. Şeyhî, kendine rehber olarak Nizamî'yi almıştı. Osmanlı tarihinin anılmaya değer diğer bir döneminde de, bu kez Celilî, İran şiirinden esinlenerek Hüsrev ile Şirin'i ezgi haline getirdi. Bu konu, Iranlılar kadar Türkler arasında da popüler oldu. Türk şairlerinden Ahî (Hasan Çelebi - yay. n.), Celilî, Lamî, Şanî, Mevlana Şah ve Mahmud bin Osman[61]) da Nizamî'yi taklid ettiler.

V. BÖLÜM

İSTİARELİ DESTANLAR

TÜRK şiirinde, en kaba materyalizmden başka bir şey görmemekte inatla ısrar edenlere büyük bir sürpriz olacak ama, gördüğümüz gibi romansı destan en kesin tasavvufa kadar uzanmıştır, hem de birkaç kez. Aynı eğilim istiareli destanda da bulunur; ama tasavvuf teorileri burada hem daha bağımsız bir biçime girer, hem de bize özgü geleneklerle daha fazla ilintili hale gelir; bilindiği gibi istiareli tür, Avrupalı orta çağ şairlerinin hayli hoşuna gitmişti. Diğer yandan, başlarından geçenleri son derece az bildiğimiz kişilerin yaşamlarını öğrenmeye kalkışmak zorunluluğu da yoktur artık; Osmanlı şairlerini de Théodore Jauffroy kadar ilgilendirmiş olan, insan ve karanlık «insan yaşamı sorunu» söz konusudur. Varolduğundan beri şiir, doğanın çekici dramında öylesine kısa ama aynı zamanda öylesine hareketli, «çiçek gibi gelip geçen, tarladaki otlar gibi kuruyan»[62] varlığımızın imgesini görmekten hoşlanmıştır. Ne var ki, ince zevkiyle bizleri biçimlendirmiş okul olan klasik eski çağ, istiarenin kaybolmasına ya da sonsuz gelişmeler içinde gölgede kalmasına izin vermemiştir. Hâl böyleyken, taklitçilerinin hâlâ Fransa'da, Boileau'nun alaycı konuşmalarını etkilediği orta çağ şairleri, aynı şeyi yapmadılar. Demek ki Osmanlı şairleri, artık Avrupa'da moda olmaktan çıkmış bir estetiğe sadık kalmışlardır. Öyleyse onları anlamak ve değerlendirebilmek için, karşılaştırma yapmayı sağlayacak terimi şimdiki zamanda değil, geçmişte aramalıyız.

Fazlî'nin (Osmanlı İmparatorluğu'nun belli başlı şairlerinden biridir) **Gül ü Bülbül**'ü, oldukça eski sayılabilecek bir eserdir; çünkü Fazlî'nin edebî kariyerine ulaştığı 1530'larda, damarlarında doğu kanı bulunan[63] Ronsard henüz altı yaşındaydı. Fazlî'nin şiirinin kanıtladığı şudur: Büyük Makedonyalı'ya adanmış destanlar gibi, fetihler döneminde de Türkiye, hristiyan ulusların zevk aldığı şiirsel kavramlara asla yabancı değildir. Rönesans düşüncesinin her geçen gün alabildiğine derin dönüşüme uğraması ise, duraklama döneminin onu dünyadan kopardığı zamana rastlar. Engin bir eser olan **Gülün Romanı** da istiareli bir şiirdir; ama ilk 4.000 dizenin yazarı Guillaume de Lorris ve onu sürdüren (18.000 dize ekleyen) Jean de Meung, kesinlikle Osmanlı şairi gibi tasavvufçu değildiler.[64] XVI. yüzyılda Fazlî, **Gerusalemme liberata**'da ezgilenen ve kahramanları Haçlı seferine yollayan duygulanım türüne, Fransa'da ve tüm Avrupa'da **Gülün Romanı**'na hayran sayısız kişiden çok daha yakındı. Jean de Meung'un şiiri, «tanrısal ve peygamberce bazı şeyler içeren»[65] kadına tapınışın, —ki şövalyeliğe Germen düşüncesiyle girmiştir— İslam'ın müridlerince[66] hiç hoş karşılanmadığını gösterir. Ve aynı geleneği, saf yüreklilerde hayranlık uyandıran yaman bir ukalâlıkla Proudhon korumuştur.[67] İstiarenin kötüye kullanılmasına gelince, bu, Fransız destanında Osmanlı destanına oranla çok daha belirgindir. Nitekim **Gülün Romanı** yorumcuları bunu, çoğunlukla acınılacak biçimde, kanıtlarlar. Eğer Osmanlı şiirinin incelenmesi, çağdaşlarımızın tasasız tembelliklerine çok dokunuyorsa, bu-

nu bu şiirin niteliklerinde değil, şimdiki insanlarla, G. de Lorris ve J. de Meung'un **Roman**'ını düşünce şaheseri gibi gören insanlar arasındaki farka bağlamak gerekir. Genellikle, geçmişin şiir anlayışı, yalnızca canlı estetik duygusuyla yetinmez. Guizot bile, Hint destanlarını hiç bir zaman anlamamıştır. Dante üzerine yazılan eleştirmeli açıklamaların bir kitaplık oluşturduğunu herkes bilir. Hem çalışkan hem sabırlı bir yorumcuya bu kadar değer veren kişiler, yorulmak bilmez Baron de Hammer([68]) sayesinde, adı Almanya'da çok iyi bilinen bir şaire bir kaç sayfa ayırmış olmamdan ötürü, umarım beni bağışlarlar. Zira en ünlü Türk şairlerinin isimleri —savaşlarda kazanılan zaferlere, tenorların ve dansörlerin başarılarına eksiksiz yer verilen— latin ülkeler ansiklopedilerinde ve biyografik sözlüklerde bulunmaz ne yazık ki.

Fazlî'nin şiiri ile **Gülün Romanı**'nın birbirini andırması, Fazlî'nin model olarak **Roman**'ı aldığı kanısını uyandırabilirdi. Ama sorunun daha dikkatli incelenmesi gösterdi ki, Pétrarque gibi bazı Fransız şairleri zengin Arap edebiyatından bir çok alıntı yapmışlardır; çünkü bu edebiyat, orta çağa, henüz kapsamını bile tam olarak bilemediğimiz bir etki yapmıştır. Ünlü Grek-Romen uygarlığının yıkılışından sonra Araplar, yüzyıllarca uygar dünyanın önünde yürüdüler. Dolayısıyla, haçlı oğullarının, sultanların uyrukları gibi onların düşüncelerinden esinlenmelerine şaşmamalıdır. Bir doğubilimci olan Reinaud, hemen hemen aynı dönemde yayınlanmış olan **Kuşlar ve Çiçekler** ile **Gülün Romanı** arasında benzerlikler bulmuştur. Gül, sevilen nesneyi temsil eder; ama her iki hristiyan şair de Arap şairden çok daha az idealisttir, çünkü yalnız ve yalnız dünyadaki aşkı düşünürler.

Fazlî'nin şiirinin daha başlangıcında, yazarın eğilimlerinin neler olduğu görülür. Türk dili bu eğilimleri, genellikle sanıldığından çok daha iyi ifade eder.([69]) Şiir, Allah'a ve Peygamber'e övgülerle başlar. Şair, yanlışlarını itiraf eder ve affını diler. Diğer birçokları gibi, o da yaşamın

boş hayallerine kanmış, dünyanın çekiciliğine kapılmıştır; ama sonunda büyük üzüntüler duymuştur.

Daha sonra, destanın adandığı gülün övgüsünü yapar. Gül, aynı zamanda hem güzellik hem zarifliktir ve bütün duygulu gönüller üzerinde saltanat sürer. İlkbahar onun efendisidir; diğer çiçekler ona kraliçe gibi davranırlar; sabah, ona çiğ damlalarından bir ayna sunar ve gül, bülbüle gösterdiği mağrur tavra uygun bir havayla, aynanın içinde güzelliğini seyre dalar.

Bülbül, gülün güzelliğinden sözedildiğinde ona tutulur; tıpkı **Binbir Gece** prenslerinin, bir kızın güzelliği övüldüğü zaman yaptıkları gibi. Ormanın derinliklerindeki uzun yakarışlardan ve onu görmek için yaptığı sonuçsuz gezintilerden sonra, oturduğu kentin adını bir nehirden öğrenir. Gülü görmek, bülbülün tutkusunu arttırmaktan başka bir işe yaramaz. Durmaksızın kendisine acımasını ister; ormanlara, rüzgârlara, güneşe, aya, hatta Tanrı'ya başvurur, Allah'ı tanıyan Adem, Nuh, İsa, Meryem Ana gibi kutsal kişilerin aracılığıyla, ondan şefaat diler. Hayran olduğu mağrur güzelliğe boyun eğdirmek için kendisine yardım etmelerini ister.

Ne yazık ki nergis, zavallı âşık bülbülün düşmanıdır; dikene giderek bülbüle iftira eder, o da bu düşmanca sözleri güle iletir. Gül, önceleri bülbülün hayranlığından hoşlanmışken, şimdi hakkında son derece kötü düşünmektedir. İlkbahar **şahı**'na onu hapse atması için yalvarır.

Ne var ki savaş patlamıştır ve bülbülün katlandığı mutsuzlukların yufka yürekli tanığı gül, savaş kurbanları kadar acınacak halde olup olmadığını öğrenmek ister. Dostu meltemi, bülbülün hapiste ne durumda olduğunu öğrenmeye gönderir. Meltemin getirdiği haberlerden son derece etkilenerek, onu zindanda ziyarete gitmeye karar verir. Gülü gören bülbül, sevincinden ölecek gibi olur. Ama çektiği acılar ve metaneti, ödüllenecektir. Gül onunla evlenmeye razı olur ve tüm doğa bu şölene katılır. Çiçekler, kraliçelerini birbirleriyle yarışırcasına kutlarlar. Selvi, toprağı yeşil bir halıyla örter, lâle şarap verir, en güzel duy-

gulara yeniden kavuşan nergis kadeh sunar, zambak kılıcıyla salon kapısına nöbetçi dikilir. Ama düğünün ertesi günü gül, parlak renklerini yitirir, solar, yaprakları birbiri ardından toprağa düşer ve ölür.

Bu istiareli destanın kahramanı, insandır; nasıl ki katolik yorumcular için ruh, **Neşideler Neşidesi**'nin kahramanı ise. Şair onu çeşitli yaşlarında, henüz olgunlaşmamış tutkularıyla, boş arzularıyla, şahane bir ülkeye duyduğu şiddetli özlemiyle resmeder. Fazlî, müslüman halkların kabul ettiği efsanelerin bir sentezini yapmak istemişe benzer, akla uygun bir anlam kazansınlar diye. İran'ın tasavvuf şairleriyle hiç bir ortak ya da denk yanı olmayan bu girişimde o, pek çok Osmanlı'dan daha başarılı olmuş, eserine özgün bir nitelik vermesini bilmiştir. Sonuç olarak, bizim, kaba bir nefsine düşkünlüğün sürekli tutsağı gibi görmeyi alışkanlık haline getirdiğimiz bir ulusun destansı şiirinin tamamında, evrenin yüce hakemine derin bir iman; bu sefalet ve mücadele dünyasında, onun gücünün yüce temsilcileri olan büyük insanlara karşı canlı bir hayranlık ve nihayet, yaşamın kibir ve yanılsamalarının buyruğuna girmeden, «ölümsüz olan şey»e doğru yükselme çabası gösteren ruhlara karşı engin bir sempati egemendir. Ancak bu coşkulu duygular, imparatorluğun kahramanlık dönemini dile getirirler ve değişmeleri de kaçınılmazdır. Nitekim Arapların kaderi de, güçlü ve çevik taburlarının Poitier'de Karl Martel'in frenk ordusuna yenildiği unutulmaz güne dek, dünyayı yönetmekti. Ama müslüman propagandası araç değiştirebilir ve bunun için ille gücünü yitirmesi gerekmez. «İslamlığın duraklaması», sonuçlanmış bir olgu olmaktan çok uzaktır. Örneğin, Afrika putperestliğine karşı öyle bir saldırıya geçmiştir ki, kısa bir süre önce Afrika'yı ziyarete gitmiş olan insanlar, zencilerin, metafizik yetersizliklerine denk düşen ve alabildiğine basit bir dogmayı, siyah halkların mutlakiyetçi önsezileriyle ilintili bir toplumsal ahlâk biçimini, kolaylıkla kabul ettiklerini görmüşlerdir. Cezayir ve Senegal'de Fransızlar büyük sıkıntı çekiyorlar.([70]) Asya'da, hristiyan kilisenin propagandası karşısında o denli güçlü olan Brahmanizm, bu engin ve zengin ülkeyi, bir gün Gazneli ve Gur'lu haleflerine boyun eğmiş görme umudunu gizlemeyen milyonlarca insanı, Müslümanlığa terketmek zorunda kalmıştır.([71]) Diğer yandan Budizm, büyük oranda bölünüyor ve Çin'in kuzeyinde mandarinler, Kur'an'ın esinlediği([72]) savaşçı mizaca karşı mücadele etmek zorunda kalıyorlar. Eğer bundan elli yıl önce Müslümanların sayısı Balbi ve Hassel'in söylediği gibi 96 ilâ 120 milyon arasında idiyse, bugün 200 milyondan az olduklarını söylemek zor olsa gerektir. Mutlaka Budizm müridlerinin ulaştığı sayıdan (400 milyon) hâlâ hayli uzaktırlar ama, sanıldığı gibi hristiyanların sayısından (270 milyon) aynı ölçüde uzak değillerdir. Islam propagandasının dikkate değer niteliği, eskiden olduğu gibi kılıçla yapılmamasıdır. Bununla birlikte, Peygamber'e sadakat için çalışan yorulmaz misyonerlerin, bazı önemli imparatorluklarda, örneğin Çin'de zafer kazanacağı gün gelecektir; hemen hemen kesindir ki onların yardımına kuvvet koşacak ve Sâmî tektanrıcılık, Avrupa'ya ve Hristiyanlığa karşı orta çağ tipi mücadelesine yeniden başlayacaktır ve bu, geleneklerin, eğilimlerin ve düşüncelerin lehlerine çalıştığı topraklar üzerinde olacaktır.

Fazlî'nin esinlendiği düşünce, Osmanlı İmparatorluğu'nda hâlâ yaşıyor gibidir, Voltaire yüzyılında bile. Nitekim, **Hüsn ü Aşk** kendine müz olarak tasavvufu seçen Galib'in istiareli bir şiiridir. Buna rağmen, I. Süleyman ve I. Selim devrinden bu yana hemen her şey değişmiştir. III. Selim zamanı, ulusu düşmanına karşı savunmak için yürekleri kabartan dinlerin ve şairlerin ezgilendirdiği imanın bulunduğu eski dönemler gibi değil artık. XV. Louis döneminde de Le Franc de Pompignan, Katolikliğin ağır bastığı yüzyıllarda yapıldığı gibi «kutsal» şiirleri hâlâ mırıldanıyordu ama, Fransız halkı onu dinlemiyordu artık; Voltaire gibi şairler, orta çağ düşüncesiyle, soylu şövalyelerle acı acı alay ediyorlardı. Parlak ve yurtsever hükümdar Selim, bencil XV. Louis'nin iyiliksever vârisi gibi, yüzyıllarca süren zorbalığın yıkıp bozduğu, dalkavuk([73])

şairlerin ninnilerle uyuttuğu yaşlı bir imparatorluğa biraz olsun hayat vermeye çalışıyordu. Ama, Galib'in dizeleri ölüleri ne kadar canlandırabilirse, Selim'in reformları da ancak o kadar etkiliydi. XVI. Louis giyotine gittiğinde, Selim zindanda boğazlandığında, reformcu hükümdarların ve tasavvufçu şairlerin zamanının, hem Avrupa'da hem de Doğu'da artık geçmiş olduğu, öngörüşlü her kişi için ayan beyan olmuştu. Şiddetli ve tehlikeli ilaç olan ve adına devrim denen dehşet fırtınasının saati gelip çatmıştı. Devrimler, sağlıklı çözüm yollarını güçlendirebilirlerdi, ama tükenmiş yapıları tamamen yıkacakları kesindi.

VI. BÖLÜM

HAYVANLAR DESTANI

SAİNTE-BEUVE'e göre La Fontaine[74] masalları, gerçek Fransız destanıdır. Osmanlıların da, ders alınacak masallardan oluşan derlemeleri var ve zamanımızda Osmanlı şiirini en iyi incelemiş kişi olan Baron de Hammer, buna «Hayvanlar destanı»[75] adını veriyor. Osmanlıların hayvanlar destanı, en az Galya destanı kadar özgün bir eserdir. Arabistan ve İran'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun öğretmenleri arasında olduklarını daha önce de belirtmiştim. Ama bizim tarzımızı son derece yaygın biçimde etkilemiş olan Hindistan da, İran aracılığıyla Osmanlı yazarları üzerine dolaylı etki yapmış olsa gerektir. Hattâ doğrudan bir etki bile yapabildiğini **Hümayûnname*** kanıtlıyor.[76] Aslında, bu ünlü öğütlü hi-

* **Humayûnname,** Türkçe'de **Kelile ve Dimne** olarak da bilinir. Kökeni Hindistan'a dayanır. M.Ö. 1200-500'e tarihlenen Vedik hayvan masalları, ilkin Sanskrit dilinde **Pançatantra** (Beş Kitap) adıyla derlenmiş, daha sonra Pehlevî, Süryanî, Arap, Fars, Osmanlı, Yunan →

kâyelerin gerçek ya da en eski yazarı Vişnu-Sarma adlı bir brahmandır ve özgün sanskritçesi, **Panşhatantra** adını taşır. Doğu'nun Çakal'ı, Avrupa'mızın taşlamalı istialelerinde orta çağdan beri çok büyük bir rol oynamış olan Tilki'nin atasıdır. Avrupalılar ve Türkler bu kez de aynı kaynağa başvurmuşlardır.

Hintli Ezop'u ilk tanıyan ülke İran oldu. Nuşirvan takma adlı I. Hüsrev, müneccim Berzeveyh'i Hint yarımadasına gönderdi, o da kitabı pehleviceye çevirdi. İkinci Abbasî Halifesi Mansur, işte bu çeviriye dayanarak arapçasını yaptırttı. Daha sonra diğerleri de yayınlandı ama, asıl metne en sadık kalanı ve en zarif olanı, ülke sultanının başkomutanı Horasan emiri tarafından görevlendirilen Hüseyin Vaiz'in yaptığı, Acemce çeviri oldu. Parlak bir nesir yazarı olan Ali Vasili (Ali Çelebi - yay. n.) de, bu çeviriden yararlanarak yarı nesir yarı nazım Osmanlıca çevirisini yaptı. **Padişah** II. Beyazıd için Cemalî'nin yaptığı, tamamen şiir şeklindeki bir çevirisi de vardır.

Hümayunname'de, anlatımın temelini nesir oluşturur. Ama bu nesrin bizimkine benzerliği azdır; zira ölen bir

---

←

vb. dillere çevrilerek çağlar boyu varlığını sürdürmüştür. Gerek Aesop, gerekse La Fontaine fabl'lerinin kökeni **Pançatantra**'ya dayanmaktadır.

Kelile ve Dimne ilkin Kul Mes'ud tarafından 1360'da Farsça Nasrallah çevirisinden Osmanlıca'ya aktarılmıştır. Yazarın esas aldığı Ali Vasi (Ali Çelebi) ise, Kaşifî'nin (15. yüzyıl) çevirisini temel almış ve eseri **Humayûnname** adıyla Osmanlıca'ya aktarmıştır.

Esas olarak yöneticilere yol gösterici olmayı amaçlayan **Kelile ve Dimne,** kahramanları çoğunlukla hayvan olan masal ve fabl'lerin içiçe geçmesiyle oluşmuş didaktik bir eserdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Pançatantra Masalları,** Doç. Dr. Kemal Çağdaş, A.Ü. DTCF Yay. no. 137, Doğu Dil ve Edebiyatları Araştırma Enst. sayı 1, Ankara, 1962. **Kelile ve Dimne**'nin günümüz türkçesine çevrilmiş basımları da mevcuttur. Örneğin Ömer Rıza Doğrul'un **Kelile ve Dimne** çevirisi (M.E.B. Yay., 1944, 1945, 1958) ve Selahaddin Alpay'ın çevirisi (Bedir Yay. İstanbul, tarihsiz.) (Yay. n.)

adam için «sonbahar kasırgası yaşam toprağını kırıp geçirdi.» diyen bir halk sözkonusudur. Şiir, olayın içine, Yunan trajedilerindeki koro gibi, ölümsüz Fransız masal yazarınınkinden daha iyimser olmayan egemen kanıyı ifade etmek için girer. Burada artık, **Eyüb**'ün dostları gibi, Tanrı hükmünün savunucusu olmaya kararlı tasavvuf şairlerinin sesi değildir duyduğumuz.

Şiddete ve hileye teslim edilmiş bir dünya, dalaverenin ustalıkla sömürmediği zamanlarda zorbalığın fantezileri elinde bırakılan bir toplum: İşte, gözlerimizin önüne serilen tablo, budur. Batı şiirinde hiciv, yeni bir toplumun önsezisini vermeye çalışır. Vulpin (Tilki)'i, Ysengrin (Kurt)'i ve feodal hiyerarşi ya da kiliseye ait diğer kişilikleri çizenlerde, 1789 Devrimi'ni ve Reform'u gerçekleştirecekleri atalarını sezinlemek mümkündür. **Humayûnname**'de buna benzer hiçbir şey yoktur. Dinsel kasta ebediyen boyun eğmiş Hindistan'la, Osman'ın soyundan gelen, ama yozlaşmış, I. Abdülhamid gibi bir aptalın, Abdülaziz gibi bir delinin yıkıma terkettikleri Türkiye, son tahlilde, kaderin kararlarına karşı tek çarede, tevekkülde birleşiyorlar. Her ikisi de, Hegel gibi şöyle diyeceklerdir seve seve: «Gerçek olan herşey, akılcıdır.»

Nitekim arslan, tilki ve eşek masalında bu, üç kişilik bir tür toplumsal felsefenin dizelerle ifade edilişidir. Arslan, kendini beğenmiş, yavuz ve açıkgöz sultan'ı; tilki, uyrukları olduğu kadar efendisini de sömürmeye hazır veziri; eşek ise daima kör doymazlığın ve budala kuruntuların kurbanı olmuş halkı temsil eder.

Arslan, aşağı tabakadan halkın, kralların ne düşündüğünü anlayacak kadar zeki sanmasını gözüpeklik olarak görür: «Zavallı keklikte akbaba gırtlağı ne arar?» Ayrıca, güvenliği bakımından böyle şeylerden uzak durması da yine kendi çıkarınadır:

> Merd-i hüner-mend egerçi kem-mikdar ola.
> Ama akl u dânişi bî-ihtiyar fazailin ızhar

itmese olmaz. Alev-i âteş gibi her ne kadar
pest olsa ulüvve meylin komaz.*

Ancak tilki, pohpohlayıcı sözlerden pek korkmaz, zira kilden ayaklı devin tüm zayıf yanlarını bilir o. Bilir ki,

Beşîrîn-zebanî u lutf-u hîşî
Tuvanîki be mû yî geşti.**

Arslanın fermanları ve tilkinin kurnazlıkları arasında, eşeğin olsa olsa tek bir rolü olabilir: Darbelerine hiçbir canlının direnemeyeceği Kader'in elini kabullenmek.

Her kes be kader-i hiş giriftar-ı mihnetest
Kesira nedade end beraî mesai.***

Uğursuz bir yasaya en iyi ilacın tevekkül olduğu açıktır:

Kaderin her duraksaması ya sevinçtir ya acı;
Kalbini, gerektiğinde aç ve kapa.
Mademki herkesin payı önceden ayrılmış,
Bin sıkıntıya katlanıp ne arttırmaya çalış, ne de azaltmaya.****

Görüldüğü gibi tilki Türkiye'de, Haçlı seferlerinden[77] sonra destanın şiirde oynadığı rolün aynını oynar. La Fontaine'in, başkalarının sırtından her işini gören bu kur-

* Bidpay, Hümayun-nâme; çev.: Alâattin Ali (Ö.: 1543), 1251 (1835) Bulak Bulak Matbaası, Matbaatu's-Sâhibi's Seadeti'l-Ebediyye ve'l-Himmeti'l Aliyye. 1254 (1838) Bulak Bulak Matbaası, 3. tb. 1293 (1876) İstanbul, Şevki Efendi Matbaası, s. 129.

** a.y. s. 509. Günümüz türkçesine şöyle aktarılabilir: «Tatlı dille bir fil bir saç teli ucunda bile yürütülebilir.»

*** a.y. s. 510. Günümüz türkçesine aktarılışı: «Herkesin acısı kendinedir.» [yay. n.]

**** Tüm araştırmalarımıza karşın, bu dizelerin sözkonusu kitabın neresinden alındığını bulamadığımız için, Fransızca metinden olduğu gibi aktarıyoruz. Fransızcası şöyledir:
La joie et la douleur viennent d'un arrêt du Destin;
Ouvre et ferme ton coeur, s'il faut le faire.
Le part de chacun lui étant assignée d'avance,
Il ne peut ni l'agrandir ni la diminuer par mille soucis.
(yay. n.)

naz kişiliği nasıl çizdiğini herkes bilir. Ama aynı tip burada, ünlü Fransız masal yazarının **Veba Hastası Hayvanlar**'ındakine göre daha mükemmeldir. Bu başyapıttaki tilki, arslanın kaba açgözlülüğüne ve çevresinin köpeksi benciliğine «dazlak, uyuz» eşeği kurban eder; oysa Osmanlı tilkisi, bizzat arslanı da tuzağına düşürmekle işi bitirir; onu «korkunç haşmetmeab» diye nitelemekten ve riyakâr bir pişmanlıkla «**Padişah**'ım çok yaşa!» diye bağırmaktan vazgeçer.

Burada, Yavuz Selim türünden bir tiran üzerinde biraz duralım. **Hükümdar ve Şahini** adlı çarpıcı masal bize, tabii ki bu iyiliksever hükümdarı incelikle çiziyor ama, yaşamını kurtarmaya çabalayan sadık ve temkinli kuşu boğazlayacak kadar anlayışsız bir hükümdar bu. Bukovine'i yabancı bir yönetime teslim etmeyi reddeden[78] vatansever Moldav prensi III. Gregoire Ghika'nın katledilmesini emreden aptal I. Abdülhamid'i düşünmemek elde değil. Türkiye, Fransız masalcısı Florian'ın görüşünü de paylaşır gibidir. Florian, mutlakiyetin yüzkızartıcı duraklama devrinde kralardan şöyle sözediyordu:

«En yumuşağının bile herzaman sivri tırnakları vardır.»

Sulardan ve sultanlardan uzak durulmasını salık veren, çünkü her ikisi de birbirinden korkunçtur, onlardan zindan ya da ölümden başka bir şey beklenmemelidir, diyen ahlâkçı şair Guvahî de aynı görüşte değil midir? Özentisiz, yılmak, yorulmak bilmez bir sultan, seçkin bir şair olan I. Selim'in çağdaşıdır Guvahî. Vezirlerinin hemen hepsinin «Allah'ın gölgesi»nin iyilikçi seferlerinde başlarını verdikleri I. Selim, efendi karakterini pek yanıltmamıştı. Ne yazık ki «büyük yollardan, büyük nehirlerden ve büyük senyörlerden uzak yaşa» diye öğüt veren Fransız atasözünü hatırlatan acılı dönemlere, her yerde rastlanır.

Denilebilir ki, **Humayûnname**'nin temelini oluşturan sınırsız tevekkül, iyimser Hint panteizminin mantıklı bir sonucudur; Hegel'in tutucu siyasetinin felsefesinden kay-

naklanması gibi birşey. Ancak, Asya'daki eğilimlere sadık kalan müslüman tektanrıcılık uygulamasının, insan faaliyetlerinde, gerçek bilimin ilerlemesinde, kurumların iyileşmesinde, toplumsal kötülüklerin bir tür yumuşamasını bekleyenleri yılgınlığa düşürdüğünü de göreceğiz.

Şimdiye kadar incelediğimiz şiir türlerinde, Osmanlı Müz'ünün özgünlüğünü aramamız gerekmedi, ama lirik şiir için aynı şeyi söyleyemeyiz. Aslında lirik şiir, yabancı düşüncelerin akıllara fazla empoze edildiği ülkelerde bile, esin kaynağını, geleneklerden çok kendi izlenimlerinde aramaya dönük olmuştur. Bununla birlikte destanlarda olduğu gibi, pek çok **Divan**[79] yazarında da, kaderci teorilere geniş bir yer ayırma eğilimi görülür.

VII. BÖLÜM

DİNSEL ŞİİR

LATİN dünyasından birkaç eleştirmen **Yitik Cennet**'i okurken orada, alınyazısı ve kişisel irade (iradei cüziye - ç. n.) üzerine tartışmalara rastladıkları zaman şaşırmışlardır. Genellikle Cermen ırkında ilgi uyandıran bu sorunlar, Latinler için olsa olsa en çok Slavlar kadar çekici olmuş ve latin şiiri, bu derece az popüler olan konulara yaklaşmak istememiştir. Oysa durum Doğu'da farklıdır; orada dinsel duygu[80], benzeri sorunların incelenmesiyle kolayca ortaya çıkar. Aşık ve İbni Katip[81] gibi şairlerin şiirleri, gerçek bir tanrıbilim özetidir.[82]

İnsan düşüncesi her zaman, tanrısallık konusundaki düşünceleriyle, kişisel iradeyi bağdaştırmakta büyük zorluk çekmiştir. Grek-romen çoktanrıcılığında, **Zaruret**'in ve **Fatum**'un karanlık görüntüleri, tanrılar tahtı üzerinden tıpkı ölümlülerin mütevazi barınağı üzerinden geçtiği gibi süzülür gider. Asya'da kader düşüncesi, daha da tehdit edicidir. İran Mazdeizmi'nde insan, Eternel (ölümsüz - ç. n.)

ve Şeytan'ın sırayla ele geçirdikleri Luther'in kısrağı gibi, dünyayı elde etmeye uğraşan iki ilke arasında gider gelir. Brahman Panteizmi, insan özgürlüğünün yarattığı her durumda kendini belli eder. Sayılamayacak kadar çok müridi olan Budizm, temelinde, kaderci dev bir tanrıtanımazlıktan başka bir şey değildir.[83] İslam'ın, Asya'nın bir bölümüne kılıç gücüyle kendini kabul ettirdiği günlerde, yeni dinin, yaratılış dramında insana daha önemli bir rol vereceği umulmuştur. Ama bu beklenen, hiç gerçekleşmez. Muhammed Tektanrıcılığı, yalnızca yüce Emir'in hukukuyla uğraşır görünür ve bu yüce Emir bize, göklerin en yükseklerinde oturan korkunç bir **padişah** olarak sunulur. Müslümanların «resmî» dedikleri geleneklere göre, yüce Emir, malzemesi ve pahası bilinmeyen 800.000 kolonun ayakta tuttuğu bir tahtta oturur; oraya ulaşmak için 300.000 basamak çıkmak ve her bir basamakta, melekler bölüğünün işgal ettiği aralığı aşmak için 300.000 yıl süren bir yolculuk yapmak gerekir. Yanına yanaşılmaz bu tahtın tepesinde, Aşık'ın büyük şiirinde özü ve simgeleri sergilenen[84] Allah, alınları toz içinde kendisine yakaran kullarına, sanki esirlerini sayan bir efendi bakışıyla, ya da daha iyi bir deyişle, karşı konulmaz iradesinin basit araçlarını seyredermişcesine bakmaktadır. Aslında Muhammed taraftarlarının deizmi de, kendinden önceki tanrı sistemlerinden daha fazla değer vermez kişisel iradeye.

Müslüman, Arap, Acem ve Türk şairler bizlere, Voltaire gibi konuşmak gerekirse «Tanrının kuklaları» olarak iletilmiştir. Peygamberin öğretisine sadık kalmış olan **Yusuf ile Züleyha**'nın yazarı Abdülrahman,[85] insanların alınlarına Allah'ın bir buyruğuyla zafer ya da cezanın kesinlikle yazıldığını söylediği zaman, Calvin'i işitir gibi oluyor insan; çünkü şair, Allah'ın kimini itaatkâr ve iyi **(mürid)**, kimini de asi ve cehennemlik **(merid)** yaptığını söylemektedir. Hattâ daha da ileri gidilerek, bu bayağı dünyada meydana gelen herşeyin, bu iradenin saf sonucu olduğu söylenir: «Tüm güçlerin manzumesi Allah, der şair Nev'î, karar okunu fırlattığı zaman onu, tanrı iradesinden

başka durdurabilecek tek bir kalkan yoktur. Bu ok kimbilir kaç kahramanı delmiş ve devirmiştir! Bu dünyada, savunma silahlarını yere attırmadığı tek bir bilge yoktur.»* Bütün müslüman dünya işte böyle düşünür.

Bütün bu teorilerin doğal sonucu, eğitimin mutlak güçsüzlüğüdür. Alnına iyi ya da kötü yazılmış olan insan, değişmez kaderiyle bağlantılı eğilimlerle doğar. Sultanlar İmparatorluğunu ciddi olarak incelemek isteyenler için gerçek bir hazine olan eserin yazarı,[86] Osmanlı bilgini Hacı Halife, (Katip Çelebi - yay. n.), Muhammedçilerin bizzat Peygamber zamanına kadar uzattıkları, hayli anlamlı birçok gelenekten sözeder: «Bir dağın bir yerden başka bir yere taşındığını duyduğunuz zaman, buna inanabilirsiniz. Ama eğer size, insanın tabiat ve eğilim değiştirdiği söylenirse, buna sakın inanmayınız; zira o daima aslına dönecektir.[87] Şeytan da bir melekti, fakat Allah'a isyan etti.»

Müslümanlar bu dinsel öğretilerin önemini gizlemezler. Aslında, bir hadis'le iletildiğine göre, Kur'an'ın kaderle ilgili bölümünden sözederken Muhammed, şöyle demekteydi: «Hud sûresi, zamanından önce saçlarını ağarttı.» Bu dinsel öğreti, tanrısal iyiliği el değmemiş halde tutmakla uğraşan ruhlara mutlak gelebilir, evet. Ama, genel olarak[88] inancın ileri düzeydeki dramatik niteliği, Yunan şiirine **Zaruret**'in olduğu gibi, şairlerin hoşuna gitmez mi? İmgelem gücü, bu düşünce biçiminden öyle zor vazgeçer ki, modern Yunanistan'ın halk şairlerinde hâlâ Moire'ler vardır ve ölümlülerin kaderlerini düzenlemek için Olimpos'un tepesinde süzülüp dururlar.[89] Nitekim, III. Mehmed'in ondokuz erkek kardeşinden biri olan ve bu **padişah**

* Bu beyitler **Nev'î Divanı**'nda yer almıyor. Fransızcaları ise şöyle verilmiş: «Quand la toute-puissance d'Allah, a décoché la flèche de son décret, il n'y a point d'autre bouclier qui la puisse parer, que la conformité à sa volonté. Combien cette flèche a-t-elle percé et renversé de héros! Il n ya point eu de sage sur la terre à qui elle n'ait fait jeter par terre les armes de la prudence.» (yay. n.)

tarafından öldürtülen Mustafa, ülkesinin o dönemdeki acımasız siyasetine uygun şekilde tahta çıkarken, alnına yazılmış olan kaderin ne olduğunu kaygıyla soruyordu dizelerinde.

Kişisel iradeye pek yatkın olmayan sofu şairlerin beğenisi ve Pascal'ınki gibi[90] yaman imgelem gücü, çok kişinin sandığı kadar müslüman yazarlara özgü değildir. Hristiyanlıkta da, şiirle mutlak kaderciliğin seve seve elele verdiği görüldü; ta S. Prosper'in **De İngratis**[91] şiirini yazdığı günden, dindar Racine'in bir taklidini[92] yayınladığı zamana kadar. Kişisel iradenin[93] payını oldukça azaltan dinsel öğretiler, sanıldığı gibi, modern çağda etki alanlarını yitirmiş değillerdir. Prosper gibi, kutsal Augustin'in tilmizleri olduklarını söyleyen Protestanlar, Cermen dünyasının bir bölümüne, mutlak alınyazısını benimsettiler. Bilindiği gibi hasımlarından biri, kaderci sistemlerini Türklerden almakla suçladı onları. Fransız ve Belçikalı Jansenistlerin de pek çok taraftarı oldu.[94] Tanrıbilime özgü gözüpeklikle cesaretlenen kadercilik, felsefe alanına da pupa yelken girmiştir. Kadercilik, yahudi Spinoza'nın panteizmiyle, Alman Leibniz'in önceden kurulmuş uyumuyla, İngiliz Hobbes'un materyalizmiyle zafere ulaştı.[95] Tarihe gelince, o da geri kalmadı. Fransız devriminin en ünlü tarihçisi olan Herder bir kaderciydi. Şairler, bir tür hayranlıkla aynı sele sürüklendiler. Zamanımızın büyük lirik şairlerinden biri, dünyanın alınyazısına egemen olan yasayı «**Kader**, doğa, ya da tanrının inayeti» terimlerinden hangisiyle isimlendireceğini bilememekte; bir diğeri de, en sevilen romanının başına **Zorunluluk** yazmakta. Öyleyse müslüman şiiri Dr. Strauss'la birlikte, «yapayalnız bir dalga» olmadığını, insanı saf bir hiçlik gibi almaya ve tanrıya kurban etmeye yatkın eğilimin basit bir tanıtıcısı olduğunu söylemekte haklıdır.

Sınırsız ilahî gücü, tüm araçları kullanarak yücelten bu eğilim, bazı ilkelerden çıkarılabilecek kimi sonuçlarla uğraşmaz. Oysa, herşeyi ilahî bir iradeye indirgeyerek, hiçbir dinin aldırmadan edemeyeceği güzel eserlerin yararları konusunda kuşku uyandırmak, korkulası birşey değil midir? Böylece, çıkış noktasını her türlü dinsel kavrayışa alabildiğine yabancı teorilerde bulmuş olan kadercilikle aynı sonuçlara varılmaz mı? Kaldı ki, müslüman tasavvufçuları, bu tehlikenin hayalî olmaktan çok uzak olduğunu çoğu kez kanıtlamışlardır. Buna Sufizm tarihi[96] de yeterince tanıktır.[97]

Sufizm, Arî eğilimlerin Sâmî düşünceye karşı tepkisi gibi mütalâa edilebilir. Herkesin bildiği gibi Hellenizm, Hristiyanlığın doğuşundan beri bu düşünceye adamakıllı tepki gösterdi. İran da İslam'ı ancak, kendi soyunun üstün zekâsını özümlemesi koşuluyla kabul etti. İran bu konuda öyle yol aldı ki Sufizm, Mekke'li Peygamberin öğrettiği ihtiyatlı tektanrıcılıktan çok daha fazla, Hint panteizmine, yani, en gözüpek panteizme benzedi. Aslında Sufî, Brahman gibi Sonsuzluk düşüncesini derinleştirerek, hele zekâsı da atılgan davranırsa, sonunda, gerçek bireysel varlıkla uyuşmaz olduğunu ilân etmeye kadar vardırır işi. Varlıklar, saf görüntülerden başka bir şey olmadıklarından, artık iyi ile kötüyü sadece görece bir biçim dışında ayırdetmek olanaksızdır; kötü, iyinin sadece bir basamak daha az gelişmişidir. Ahlâk düzeninde gerçek olan şey, dinsel düzende de öyledir. Esasında sahte dinler değil, kötü eylemler vardır. Yanlış ya da günah diye isimlendirilen şey, Varlık'ı tek başına temsil eden kişiye ulaşmak için izlemek zorunda olduğumuz yol üzerindeki bir aşamadır sadece. Bizler, geçici bir gösterinin öğelerinden başka bir şey değiliz; su birikintisinden rüzgârın savurduğu ve birazdan engin Okyanus'un bağrında yitip gidecek olan damlalar gibiyiz.

Mezheplere tanınan özgürlükten[98] yararlanan bu dinsel öğretilerin, Osmanlılara ta imparatorluğun kuruluşundan itibaren girdiği görülüyor. Türkler ilk vatanlarından uzaklaştıkları ölçüde, soylarının ilkel tipini yitiriyorlardı ve Arî ögeler, damarlarındaki Turan kanına karışıyordu; kafalarının, ataları olan ilkel göçebelere çok yabancı olan düşüncelere kapalı kalması olanaksızdı. Nasıl ki Fransa'da

yaşlı Gaule'ün dehâsı, ülkeye Cermen akınlarıyla[99] taşınmış, Kelt papazlarına özgü ve çok farklı din gücüyle mücadele etmişse, Türkiye de, atalarının üstün yeteneklerine daha uygun düşen ulusal antik gelenek aracılığıyla, İranlıların ve onları taklit edenlerin şiiriyle gelen yaygın ve cesur yenileştirmelere direniyordu; hem de «Şehinşah'ın» ülkesinden daha iyi bir şekilde.

II. Murad döneminin en değerli şairlerinden biri olan ve doğduğu Bağdat yakınlarındaki köyün adından dolayı Nesimî diye de anılan Türkmen İmadeddin, Şeyh Şıblî'nin panteist öğretilerini okutuyordu. Şıblî, yüzyıllar önce, Tanrı'yı özümlemiş ruhun tanrısal özle, tıpkı yağmur suyunun denize karışması gibi karıştığını öğretirdi.[100] Nesimî, yasa adamlarına teslim edildi ve asıldı. Oysa kardeşi Şah Handan Sufizm'in giz perdesini açmamasını öğütlemişti ona. Manzum olarak aldığı cevap ise, şöyleydi:

Deryâ-yı muhît cûşa geldi
Kevn ile mekân hurûşa geldi

Sırr-ı ezel oldu âşikârâ
Arif nice eylesün müdârâ

Küllî yer ü gök Hak oldu mutlak
Söyler def ü çeng ney ene'l-Hak*

Yunan filozoflarının içe dönük/gizil bir öğretisi ve dışa dönük bir öğrenimi olduğunu unuttuğu için, Kemal Ummî de asıldı. II. Bayezid zamanında aynı ihtiyatsızlığı gösteren Temennayî ise, bağnazların intikamından kurtulamadı. Her ruhun, tanrısal varlığın bir parçası olduğunu düşünen bu şair, sistemin mantığı dolayısıyla, ruhların varlıktan varlığa geçebileceği (ruhgöçü) düşüncesine varmıştı.

* A. Gölpınarlı, **Nesimî, Usulî, Ruhî**, Varlık Yayınları, İstanbul 1953, ss. 29-30.

Osmanlılar, her ne kadar Hint panteizminin propagandasına İran kadar kapılmamışlarsa da, Hint tasavvufunun koruduğu bazı kurumlara karşı çok daha az aykırılık gösterdiler. Zira Osmanlı düşüncesi üzerinde sanıldığından daha büyük etki yapmış olan Hristiyanlar, bu kurumlara çok daha fazla bağlılık gösteriyorlardı. İslam'dan önceki büyük Arî dinleri, manastır yaşamının, bağırlarında gelişip büyüdüğünü gördüler. Brahmanizm, zorlu bir çileciliği en yüksek noktalara vardırdı; Budizm ise sisteminin bizzat temelini keşişlikte oluşturdu.[101] Her ne kadar Muhammed, ne keşişlere ne de, kendinden önce Sâmîlere Tanrının birliğini öğütlemiş olan Musa'ya[102] hiç yatkın olmadıysa da İslam, Asya halklarının manastıra özgü kurumlara ve kutsal kişilere tapma eğiliminden kendini kurtaramadı.[103] Hristiyan keşişliğinin babası olan Mısırlı Antoine'ın, İncil'in fakirliğe yaptığı övgüler nedeniyle manastır yaşamını benimsemeye karar verdiği biliniyor. Keşişlik, İslam'ı da aynı biçimde sarmıştır ve Türklerin bir dindarı tanımlamak için kullandıkları **Derviş** sözcüğü, «fakir» anlamına gelir kelimesi kelimesine.

Bir Türk şairi fakirlikten o biçimde sözeder ki, sanki bunu, François d'Assise'in tilmizlerinden biri söylüyor gibidir:

«Fakirliğine sabırla dayan ey ruhum, eğer Allah'tan sonu gelmez bir ödül almak istiyorsan.
Allah'ın kapısında durmaksızın otur ve sonunda göreceksin, en zengin hazinelerinin kapısı sana açılacaktır.
Durumundan niye böyle şikâyetçisin ve onu niye küçümsüyorsun?
Keşke bunun göklerden bile daha yüce olduğunu bilebilsen.
Değil mi ki Tanrı alnına, bu dünyada yararlanman gereken sonsuz iyiliği yazdı, sen ona artık hiç bir şey ekleyemezsin.
Yapmak istediğin yararsız ve yakışıksız işlerin hepsini bırak.»*

* Yazarı belirsiz bu dizeleri Fransızca'dan aktarıyoruz. Fransızcası şöyledir:
«Souffre patiemment ta pauvreté, ô mon âme, si tu prétends →

Bu dinsel öğreti, Muhammed'in ölürken, esiri Bilal'e söylediklerini belirten bir hadis'e dayanıyor: «Oyle davranın ki, sonunda Allah'ın yanında zengin değil fakir olun; zira fakirler, onun evinde en önde yeralırlar.»

Manastır yaşamının bazı yanları, Renan gibi «ideal»e tutkun bazı rasyonalistlerin bile hoşuna gittiğine göre, Osmanlı keşişliğinin şairler yarattığını düşünmek zor olmasa gerektir. İki **Derviş** olan Osman ve Hasan, II. Beyazıd ve III. Murad'ın[104] hükümdarlık dönemlerinin en iyi tasavvuf şairleri arasında sayılır. Fénelon ve Malebranche'ın çağdaşı olan Osman,[105] gerçek bir çileci inançla «sabah duası»ndan sözeder dizelerinde. «İlahi aşk» diye isimlendirdiğimiz duygu, Müslüman tasavvufçularına yabancı olmaktan uzaktır; dualarında ya da düşünceye daldıkları zaman, Allah'ı «Dost», «Yar» diye isimlendirirler. Dünya aşkında da ruh ve yaratıcısı arasında olması gereken içtenliği en saf biçimde anlattığına inandıkları deyimleri, alıp kullanırlar. Bir **Halveti** (yalnız) **derviş** olan ve Voltaire zamanında yaşayan Hasan, yaranı kullansın diye tasavvuf **gazelleri** yazdı. Bu gazeller onun, devrin katolik ruhbanının o denli ödün verdiği şüphecilikten korunmayı ne kadar iyi bildiğini kanıtlarlar. Bununla birlikte Türkiye'ye sığınmış olan XII. Charles'a yazdığı dizeler, Osmanlı keşişlerinin eski kinlerine, İmparatorluğun Hristiyanlara karşı kazandığı başarılara kuşkusuz çok büyük katkıda bulun-

←

obtenir d'Allah une récompense sans fin.
Demeure incessamment à la porte du bon plaisir d'Allah, et tu verras qu 'à la fin on t'ouvrira celle de ses plus riches trésors.
Pourquoi déplores-tu et méprises-tu si fort ta condition, laquelle est, si tu sais le connaître, plus élevée que le ciel même?
Puisque la Providence t'a destiné de tout éternité le bien dont tu dois jouir en ce monde, et l'a tellement fixé que tu n'y peux rien ajouter,
Quitte tous les soins inutiles et indignes que tu prends pour en acquérir.»
(yay. n.)

muş olan kinlere, yeterince sadık kaldığını gösteriyor; zira Asyalıların vatanseverliği, felsefî bir kavram olmaktan çok, dinsel bir düşünceden hareket eder.[106]

Şiirin idealize ettiği tasavvuf eğilimlerinin, İslam'ın ruhuna tamamen ters bir kurumu, yani keşişliği, her türlü saldırıdan korumaya yetmeyeceği korkusuyla, ona eskilik saygınlığının verilmesi yararlı olur sanıldı. Bu konuda Doğulu Hristiyanlarla aynı görüşte olan Müslümanlar, işi en eski zamanlara, başlangıca kadar götürdüler. «Tanrı'nın çocukları», yani «Kutsal Dağ»da yaşamış olan Adem'in üçüncü oğlu Şît'in kuşağından gelenler, keşiş yaşamının ilk örnekleri olacaklar ve tufandan sonra, Sam'ın oğlu ya da torunu olup, «hiç soykütüğü bulunmayan» Mechizedek ilk keşiş olacaktır. Böyle bir kadîmlik, keşişliğin İslam'da uyandırdığı derin iğrenme duygusunu unutturacak cinstendi. Bir günah çıkartma ve seve seve katlanılan sefalet görünümü, bu fantastik türetimin yarattığı etkiyi tamamlamaya yetiyordu. İstediği kadar **Derviş**'lerin giysilerinin rengi ve biçimi birbirinden farklı olsun, mutlaka hepsi de yırtıktı ve yırtık olmak zorundaydı. Bu Arap **hırka**'sı, eski peygamberlerin giysisidir; **Firavun**'dan halkı için özgürlük isteyen Musa'nın yoksul elbisesidir bu; «**Derviş, hırkadan belli değil.**» Türk atasözü buradan gelir.[107]

Bazıları bu elbiseye bir başlık ya da kukuleta eklerler; çok sofu bir Türk şairi olan Mantıkî bu başlık için şöyle der: «Başlarında başlık olan biz **dervişler**, **hüma**'nın[108] üstümüzde uçup gölge yapmasından tasalanmayız.» Ama aynı Mantıkî'nin dünya nimetlerini reddettiğini ve herşeye rağmen dinsel yaşamdan yarar umduğunu görüyoruz; çünkü bu yaşamın «tüm genel belâlara ve her türlü kişisel acıya karşı sağlam bir kale olduğunu»[109] kesinlikle söyleyen odur.

Hem şair hem de nesir yazarı[110] olarak Osmanlı İmparatorluğunda ün kazanmış olan Lamiî'nin anlattığı bir hikâye, dinsel yaşama kendini verenlerden nasıl övgüyle sözedildiğini göstermektedir:

Meğer var idi bir divâne-i ûr
Ki uryanlıkta olmış cismi rencur

Yaturdı ruz u şeb bir gâr içinde
Vücûdı hastalıktan hâr içinde

Turup bir gün didi: Ey Halıku'n-nâs
Demidür eylesen ben ûrı ilbas

Eğer çi ûrlıktan itmezem âr
Veli pûşiş gerekdür cisme naçâr

Tutalım gelmeye benden bir ibrâm
Kanı insâf u lutf u fazl u inâm

Nidâ-yı gayb irüp didi ki: Ey ûr
Seni kıldıysa berd-i gâr rencur

Çıkup al âfitâbumdan benüm tâb
Tenün eşk-i gam ile itme gark-âb

Didi: Ya Rab nedür bilsem bu buyruk
Güneşden gayrı yok mı cânım ayruk

Zihi lutf u mürüvvet bâreka'llâh
Zihi cûd u fütüvvet Allah Allah

Cevap irdi ki: Bu hafta dahi var
Bu derde sabr kıl ey ûr-ı bî-âr

Virem bir cübbe k'ola cübbetü'l-berd
Giyesin virmeyüp bir habbe ey merd

Tamam oldı çü hafta geldi bir pîr
Getürdi bir pelâs-ı köhne dil-gîr

Var idi penbesi yüz yirde artuk
Görinür penbeden gayri yiri yok

Görüp ol delki bu dîvane-i zâr
Dahi bed-ter olup zâr u dil-ifkâr

Didi Ey kâr-sâz-ı cümle bî-kes
Bir hafta içre bu mıydı işün pes

Ne hoş usanmayup elden komadın
Üşenmedin bunu bir bir yamadın

Kim öğretti sana bu penbe-dûzi
Bu gice işi mi yâ kâr-ı rûzi

Bu resme derzilik bir şahs bilmez
Bu surelü yamalar kimse ilmez

Değülsen çokdan eskici ke mâ hi
Bu hırka kankı şeyhündür ilahi*

Lamiî'ye göre mağara, dünyanın simgesidir; mağarada oturan ise insan, ya da daha doğrusu, vücuda hapsedilmiş çıplak ve dertli ruhudur; ancak yırtık ve eski de olsa kendine sunulan **derviş** giysisi, altın ve ipekten yapılmış en zengin kumaştan daha değerlidir; çünkü o alçakgönüllülüğün ve dindarlığın elbisesidir.

Her ne kadar, gönülleri fetheden Acem şairi Hafız'ın da dahil olduğu büyük bir grup, dervişleri «mutlu bir rastlantının gözleri önüne serdiği hazineleri yeniden toprağa gömecek kadar dünya nimetlerini önemsemeyen, gereksinimlerden arınmış insanlar» olarak görme eğilimindeyse, çoğu kimseler, güçlülere büyüklüklerinin geçici ve çabuk yitirilebilir olduğunu göstermedeki yürekliliklerine([111]) hayransa da, onların pek lehine düşünmeyen bir fikir akımı da mevcuttur.

Ne var ki, semâ yapan **derviş**'lerin([112]) aşırılıkları, dindar müslümanları gittikçe şaşırtıyordu. Nitekim, ünlü Arnavut Köprülüler ailesinden gelen([113]) veziriazamlardan Ahmet Paşa, bağırarak şarkı söylemeyi yasakladı, ama o öldükten sonra (bu dans biçimi - yay. n.) bu kez daha

* Şiirin orijinali, Lamiîzade Abdullah Çelebi'nin **Latifeler** (Letaifname)'inden (Tercüman, 1001 Temel Eser Dizisi, no. 118, İstanbul, 1978 ss. 100-102) alınmıştır. (yay. n.)

çok yaygın biçimde yeniden ortaya çıktı. Gittikleri her yerde pek iyi kabul gören çilecilerse, akın akın Hindistan'dan geliyorlar, «biraz tuz ve ekmek karşılığı Tanrı duası ve Tanrı sözü» söylüyorlardı. İlk müslümanlardan hayli farklı eğilimleri, imparatorluğun Avrupa'daki sınırlarına dek yayılıyordu. Anıları yeterince silinmemiş olacak ki, bu yabancıların etkisine karşı zaman zaman hâlâ protestolar yükseliyor. Gezginci Hintlilerden biri, hükümdarı adına konuşarak II. Süleyman'a imparatorluğu gerilemekten kurtarmanın yollarını önerme cesaretini gösterdiğinde, Veziriazam Mustafa Köprülü çok kızmış ve ona, gerçek bir Arnavut kararlılığıyla şöyle demişti: «Hindistan **padişahı**'nın (Büyük Moğol) Bab-ı Ali'ye en büyük lütfu, ülkesinin dindar dilencilerinin zat-ı şahanelerinin ülkesine gelmesini engellemek olacaktır.[114]»

Hintli dindarların bazı Osmanlılarda uyandırdığı hoşnutsuzluğu yorumlayanlardan biri, hiciv yazarı Nefî oldu. Onu ölüme mahkûm eden **ulema** mahkemesinin «Cehennemden çıkmış ruh» dediği Nefi, **Siham-ı Kaza**'da **dervişleri,** Fransız şairi Molière'in zamanının ikiyüzlülerine verdiği fizyonomiyle resmediyordu. Dinsizliğe karşı acıyla dolu tumturaklı konuşmalarını, alabildiğine tiksintiyle sözünü ettikleri zevklere karşı gizli tutkularını, sözde horgördükleri bu dünyada övgüye değer şeyleri araştırmadaki yavuzluklarını, bilgisizliklerine denk kendini beğenmişliklerini, yani yeryüzü kadar eski olan tüm bu komediyi Nefî, «hantal Osmanlılar»da kolay kolay kabul edemeyeceğimiz bir ustalıkla çizmiştir. Keşişin değişik bir türü olan **Kalenderler** de, ki kuralları daha sıkıdır, ona pek hayranlık uyandırıcı gelmemiştir. II. Beyazıd'ın kardeşi Sultan Korkud'un yazdığı bazı dizeler, nükteli Sokrat'ın kelbî Antisten'e, «Mantondaki deliklerden kibrini görüyorum» deyişini hatırlatır. Sultan der ki, madem ki talihi kendisine ters düşmüştür, o da, güçlüymüş gibi kendisine saygı gösterilmesini, ne yapıp edip sağlayacaktır. Yapraklardan örülü kemeri takacak ve çıplak başla **derviş** kılığında halkın önüne çıkacaktır.

Bir çok tasavvuf şairinin dünyadan sözediş biçimi, kesinlikle, dinsel yaşam yandaşlarının sayısını arttırma amacına dönüktür. Burada artık sözkonusu olan, Sonsuz'la ilgili göze görülebilir tezahürleri, manevi tezahürleri kadar kutsal olan Panteizm değil. Allah'ın, yaşamın, gücün ve bağımsızlığın yegane varedicisinin bulunduğu yerde dünya boş bir gölge, çöl göçebesinin[115] katlayıp taşıdığı zayıf bir çadır gibidir. Müslüman bir din adamına «Allah'ın yarattığı en küçük şey nedir?» diye sorulduğunda, şöyle cevap vermiştir: «Kur'an'a göre en küçük şey, Allah'ın önünde bir sinek kanadından bile daha hafif olan dünyadır ve zaman zaman ona sahip olmaya çalışan kişi ise, daha da küçüktür.» Bir mutasavvıf olan Arap Süfyan-ı Sevrî bu cevabı şu taşlamayla tamamlamıştır: «Dünyanın ne olduğunu anlamak istiyorsanız, hangi ellere teslim edilmiş olduğuna bakmanız yeter.» Doğaldır ki, yaşamın ürkütücü kısalığı unutulan bir düşünce değildir. Bir Türk şairi şöyle der: «Bu dünyanın nimetlerini bu kadar uğraşarak aramak neye yarar ve böylesine kısa bir yaşamı olan insana, bir yığın zenginliğin yararı ne?» Altın çağın[116] en iyi şairlerinden biri olan Fuzulî, çok açık seçik olarak görüyordu ki, mantıklı olmak için kayıtsızlık göstererek, budist **Nirvana** önünde gerilememek gerekir.

Çerh devrinden ne hasıl kim virür tağyir-i zevk
Durmadan zevk artırur miskin-i devr-i badeem

Zevk istersen Fuzulî terk-i dünya kıl ki men
Bulmadım bir zevk mundan gayrı ta dünyadeem*

Fuzulî'ye göre Dünya'nın kayar mumu üzerine birşeyler kurmaya çalışmak, yanılsamaların en anlaşılmaz olanıdır.

«Eğer, dünyadaki nesnelerin nasıl dönendiğini anlamak istiyorsan kibirli ve görkemli Ad'ın başına neler geldiğine bak. Bu çılgın

* Fuzulî, **Türkçe Divan,** Türkiye İş Bankası Kültür Yay. seri 1, no. 8, TTK Basımevi, Ankara 1978, s. 308.

sultan, kutsal saygınlıkları haksızca benimsemiş ve cahillere Cennet görünen nefis bir bahçe yaptırmıştı. İskender'in zaferlerinden, yalnızca yaptıklarının anısını saklamamızı sağlayan ve üstelik Şedid ile Şeddad'ın[117] efsanevî kahramanlıklarıyla[118] karışan bir öykü olmaktan başka ne kaldı? Eğer Süleyman'ın tahtına ne olduğunu bilmek istersen, rüzgarlara ve fırtınalara sor bunu. Bu sadakatsıza[119] asla güvenme ve bu zalimden hiç merhamet bekleme; çünkü kimseye göstermedi bunu ve onun evinde oturan hiç kimse kendini güven içinde hissetmedi; zira bu öyle bir ev ki, her yanı ha yıkıldı, ha yıkılacak.»*

Burada, herşeyin hiç olduğunun kanıtı gibi verilen Süleyman tahtı örneği, bir müslümanı bir hristiyandan çok daha fazla etkiler; çünkü efsaneye göre bu tahtın üzerinde, sadece Allah'ın tahtı yeralır. Aslında Süleyman'ın sağında, Tufan öncesi ve sonrası peygamberler için ayrılmış 12.000 oturma yeri, solunda da, bilge kişiler ve Davud oğlunun yargılanması sırasında yanında bulunanlara ayrılmış yine 12.000 oturma yeri vardı. Hükümdarlığına ruhlar ve rüzgarlar kadar itaatkâr olan kuşlar, gölge yapmak için sayısız kanatlarıyla bu tahtın üzerinde durmaksızın dolanırlardı.

* Fuzulî'nin bu şiirine ne Türkçe, ne Farsça divanlarında rastlayamadık. Fransızcası ise şöyle:

«Si tu veux connaitre, quelle est la révolution des choses du monde, regarde ce que sont devenus l'orgueil et la magnificence d'Ad. Ce roi insensé s'arrogeait les honneurs divins, et avait planté un jardin delicieux qu'il faisait passer dans l'esprit des ignorants pour le paradis. Qu'est-il resté de toutes les couquètes d'Alexandre, sinon le sujet d'une histoire qui nous a conservé seulement la mémoire de ses actions et qui les a confondues avec les exploits fabuleux de Schedid et de Schedad? Si tu veux savoir ce qu'est devenu le trône admirable de Salomon, demande-le aux vents et aux tempêtes. Ne te fie jamais à cet infidèle et n'espère point de miséricorde de ce cruel! il ne l'a jamais faite à personne, et aucun n'a jamais pu demeurer en sûreté dans sa maison, puisqu'elle menace ruine de toutes parts.» (yay. n.)

Mantıkî, kendisi bir hiç olan insanın, kendi öz varlığı gibi çarçabuk geçen başka bir şeyi sevmeyi düşünmemesi gerektiğini söylüyor, bu düşüncelerini Divan'ında pekiştiriyordu.

«Akıllı adam, dünyaya bağlanabilir mi ve yaşadığı süreyi bu denli yararsız kullanacak kadar cahil olabilir mi? Düşünelim ki dünyada önemli olan şeylerin hepsine sahipsiniz; bütün bunlar birgün yokolmayacaklar mı ve bu uğursuz gün size durmaksızın şöyle demiyor mu: Tek temelin ve son ikametgâhın kül ve tozdur. Çin kralı Fağfur'un[120] göz çukurları şimdi toprakla dolu değil mi? İskender'in İskenderiye fenerine koyduğu o çok güzel ayna, sonunda kırılmadı mı? Güçlü İran kralı Keykâvus[121], tahtını bir tabuta değişmedi mi ve Hüsrev'lerin, Sezar'ların görkemli sarayları, yıkıntıları altında kalmadı mı?»*

Ünlü Köprülü ailesinden Esat, siyasî çalışmadan vazgeçtiği zaman, bütün bu büyüklüklerin nasıl da geçici olduklarını anlamıştı:

«Dünyasal herşeyden umudumu kestim
Şimdi artık arkamdan kimse gelemez ve bana yararlı olamaz
Kaderin değişimleriyle ruhum kimbilir nasıl altüst olacaktı?
Oysa ruhumu, tutkuların toz dumanından temizledim
Gücü sınır tanımayan Allaha yöneliyorum

* Mantıkî'nin bu şiiri, İ.Ü. Türkiyyat Enstitüsü'ndeki iki Divan transkribsiyonunda da mevcut değildir. Fransızcası şöyledir:

«Un homme d'esprit peut-il s'attacher au monde et peut-il être assez ignorant pour employer si inutilement tout le temps de sa vie? Supposons que vous possédiez tout ce que le monde a de plus grand, tout cela ne s'évanouira-t-il pas un jour et ce jour fatal ne vous dit-il pas incessament: la cendre et la poussière est votre seul fond, et votre dernière demeure? La tasse ou le creux du Fagfour, qui est le roi de la Chine, n'est-elle pas maintenant remplie de terre? Le miroir admirable qu'Alexandre avait planté sur le phare d'Alexandrie n'a-t-il pas été enfin brisé? Ke-Kaous, ce puissant roi de Perse n'a-t-il pas échangé son trône contre un cercueil? et les superbes palais de Khosrous et des Césars ne sont-ils pas ensevelis sous leurs ruines?» (yay. n.)

Şimdi, toprağı ve denizi elinde tutandan ne isteyebilirim?
Allah'ın yolunu izliyor ve bir rehber arıyorum
Dünya Hüsrev'inin[122] artık hiç önemi yok
Allah, erdemli insanı herzaman ayırdeder; gelip geçici işimi
sürdürseydim eğer,
Kimbilir neler gelecekti başıma?».*

Leopardi, Hristiyanlığın, yaşama tutkun eski dünyaya evrensel küçümsemeyi öğrettiğini ve o zamandan beri, düşünen hiç bir kafanın, varoluşu ciddiye almayı başaramadığını sanıyordu. Eğer Asya'yı daha iyi tanımış olsaydı, aynı duyguların hristiyan toplumunun oluşumundan çok daha önce ortaya çıktığını anlayacaktı. Zorlamalı bir dönemin ürünü olan bazı dinler, örneğin Budizm, coşkulu şair Recanati'nin hayranlık uyandıran bir ustalıkla ifade ettiği, hazin düşkırıklıklarına yabancı değillerdir. Bir İtalyan'ın ruhunda ağırlığını alabildiğine hissettiği zorbalığı, kuşkusuz kölelik Asya'sının insanı aynı ölçüde hissetmiyordu. Bununla birlikte şairler, herşeyin, olağan haliyle kör iradenin oyuncağı olduğunu, istediği zaman herşeyi kırıp kirletebileceğini farkettiklerinde, dünyaya daha kolaylıkla veryansın edebiliyorlardı. Nitekim, II. Mahmud'un kardeşi Hibetullah, bu dizginsiz dünyaya öfkelenmekten kendini olamamıştı; çünkü orada özveri, mutsuzluğa asla eşlik etmiyordu. Halk şiirinden sık sık esinlenen derbederli-

* Bu şiirin Fransızcası ise şöyledir:
«J'ai détaché mon espérance de toute chose terrestre. — Aucun homme ne peut maintenant me suivre ou m'être utile. — Comment les vicissitudes du sort troubleraient-elles mon âme? — Ses champs sont purifiés de la poussiére des passions; — je me suis tourné vers Allah dont la puissance ne connaît de bornes; — que pourrai-je demander dès lors à celui qui tient dans sa main la terre et la mer? — Je suis la voie d'Allah et je cherche un guide, — que m'importe maintenant les Khosroés de la terre? — Allah distingue toujours l'homme vertueux! — quand je conserverais un emploi ephémère que m'en reviendrait-il?» (yay. n.)

ğiyle ünlü şair Delibirader, yalnız ve yalnız müzik için, kahve ve afyon için, en kaba bencil fantaziler için yaşamış gibi görünen bir şairdi ama, Şehzade Korkud'un ölümünü duyduğunda, sürekli kurban isteyen bu cellat dünyaya, ellerini en asil ve en temizlerin kanına bulamaktan canavarca zevk alan dünyaya lânet etmesini bilmişti. Yavuz Selim zamanından söz ediyoruz tabii. Ama, I. Süleyman hükümdarlığında da, Osmanlıların en ünlü lirik şairi, şöhrete boğulmuş, şiirlerini bizzat sultanın okuduğu Bakî, bu dünyadan sakınılmasını, herşeyin saf bir kuruntu olduğunun unutulmamasını salık veriyordu. Bu zevk ehli kişi, yaşamın birinden ötekine kurulan köprüyü koşarak aşıyor (Delibirader gibi o da, dünyanın iki varoluş arasında bir köprü olduğunu söylerdi) ve yaşamı, yolda bıraktığı herşeyi ezip geçen koskoca bir devenin sırtındaki çadıra benzetiyordu. Ali Vasi ise dünyayı —Mısrî'ye göre yalancı dalgalarla dolu denizi— sadece bir tuzak olarak görürdü; bu tuzak yakılmalı ve külleri ateşe atılmalıydı. Araplar daha da keskindiler; bir atasözlerinde şöyle deniyordu: «Dünya bir leş ve onu sevenler de köpeklerdir.»

Mısrî'nin dünyayla ilgili teorileri, bazı dindaşlarının onu, hristiyanlığa eğilimi olduğu şeklinde suçlamalarına neden olmuştur. Nitekim şair, I. Süleyman zamanında, İncil'in Kur'an'dan üstün[123] olduğunu savunduğu için 1527'de kafası uçurulan Osmanlı bilgini Cabir-i Ayme'nin trajik sonuyla tehdit edilmişti. Bir **alim** olan İbrahim Efendi, Venedik'te bir dominiken rahibi olmak suretiyle (1697) benzeri bir sondan kurtulmuştu. II. Ahmed zamanında Mısrî, halkları üzerine Tanrı'nın gazabını çekecek kötülükler yaptıkları için, kralları ve şefleri Tanrı adına suçlayan İsrail peygamberlerinin hatırlanmasını ister.[124] Gönüllülerden oluşan bir ordunun başında Edirne'ye gelen bu Bursalı **şeyh, gâvur** törelerini ve inancını kabullendikleri için imparatorluk büyüklerini kınar: «Allah'a imanımız güçlü olduğunda, sadakatsızları yenik düşüreceğiz, der; gerekli olan, ellerin ve yüreklerin temizliğidir; insanlar âdil yöne-

tilmelidir.» II. Ahmed, kurnazca davranıp onu Bursa'ya geri yollamayı başardığında, korkunç bir kasırga ve arkasından ordugâhta müthiş bir yangın çıkar; hem halk hem de bizzat **padişah,** kendilerini göklerin cezalandırdığını kabul ederler ve pişman olan Ahmed, **şeyh**'e, onu tekrar geri gelmeye razı etmek için son derece alçakgönüllü bir mektup yazar, ama yalvarmaları boşunadır. «Edirne'ye dönmem olanaksızdır, der Mısrî; oraya gitmemi teşvik eden ruh, ikinci bir yolculuk yapmama izin vermiyor.» Sadece bu olgular bile, dinsel yücelişi şairlerin hayranlığıyla birleştirebilen Osmanlıların, kitleleri nasıl etkiledikleri hakkında bir fikir verebilir. Şairler kendilerine, örneğin Mısrî gibi, «Yasa gücünü ve Kur'an kurallarını kullanmakla görevli insanlar» adını takmışlardır.

İslam'ı bu denli gayretle savunan kişinin, hiçbir şüphe uyandırmayacağı sanılır. Oysa durum böyle değildir. Bu zarif yalnızlık ozanının aşağıdaki dizeleri, bazı İslam tasavvuf şairlerinin, sanki Kahinler'den[125] alınmış izlenimi veren stili —ki Tanrının cisimleşmesi ve İsa öğretisine de fazlasıyla uygun düşer— hakkında fikir verebilir:

Ol menem kim vakıf-ı esrâr-ı ilm-i Ademim,
Kaşif-i genc-i hakikat hem hayat-ı alemim.

Bende manfî oldu gaybül-gaybın esrârı hemin,
Bendedir sırr-ı emanet ana kenz-i mübhemin.

Ben cemâl-i Hak-kı cümle şeyde zahir görmüşem
Bu merayaya anınçün baktığımca hurremim.

Her sözüm miftah-ı kufl-i künt-ü kenz olmuş dürür,
Hem dem-i İsâ ile herbir nefiste mahremim.

Cümle mevcûdâtı verdim ben vücûd-u vahide,[126]
Zat-ü esmâ ve sıfatın ile hâlâ yek demim.

Yerde gökte her kim var bağludur başı bana,
Aşikâre vü nihane ben tılsım-ı â'zamım.

Ben o Mısrî'yem vücudum Mısrına şah olmuşum
Hadisim gerçi Velî manada sırr-ı akdemim.[127]

.....

Esmâ-i İlahiyye'de bî-had hünerim var,*
Her demde semâvat-ı hurûfa seferim var.

Gönlüm göğünün yıldızıdır hiç adedi yok,
Her burçta[128] benim bin güneşim ve bin kamerim var.

Alimler ebced hocası olmak olur ar,
Alçak görünen ebced'e âlî nazarım var.

Arş-u semâvatı ulumun budur elhak,
Hem dahîzemininde tükenmez güherim var

Bununla bir oldu dem-i İsâ ile Mısrî
Gönlüme dahi ne gelürüm ne giderim var.[129]

Geleneklere bağlı Osmanlıları telaşlandırmış olan bu şiir yüzünden **Şeyhülislam**[130], bu konudaki görüşünü bir **fetva** ile açıklamak zorunda kaldı: «Bu şiirin anlamını ancak Allah ve Mısrî'nin kendisi bilebilir.» İşte böyle karar verdi. Ama şairin, bu karardan pek tatmin olmayan hasımları, **Padişah**'a başvurdular, o da Mısrî'nin bütün eserlerinin yeniden gözden geçirilmesini emretti. Bu kez **Şeyhülislam,** bu şiirlerin yakılmayı hakettiklerini açıklamak zorunda kaldı ama, şiirsel esinlenmeyi hak bilip ona cesurca saygı gösterdi: «Çünkü, diyordu, hayranlık uyandıracak yetenekteki insanlar aslâ yargılanmamalıdır.» Eski Bursa başpiskoposu Patrik Callinikos, Cantimir'e sık sık, Bursalı molla Mısrî'den[131] ve onun İncil'e duyduğu saygıdan sözederdi. Cantimir ise, bu konuda yaptıklarından ötürü şairin sultanı bağışlamadığını ileri sürer ve zaten sözle-

* Şiirlerin orijinalleri, **Mısrî Niyazi Divanı Şerhi,** Seyyid Muhammed Nur ve Hacı Maksud Hulusî, (haz.: M. Sadettin Bilginer, Baha Matbaası, İstanbul 1976, s. 150 ve 217-218)'den alınmıştır. (yay. n.)

rinin hristiyanlığa pek uygun düşmediğini ifade ederdi. **Sufî** olmaktan daha öte kişiliği olan Mısrî'nin, dinsel biçimleri ikinci planda gördüğünü ve özellikle, dinsel duyguyu dokunulmaz kılan «coşkuya» tutkun olduğunu varsaymak, daha akla yakın olur sanırım. Yalnızlık üzerine dizelerinde kalabalıktan ayrı yaşamadan, dünyanın yanılsamalarından, uzun uzadıya konuşmaların ve öğütlerin tehlikesinden, Tanrı'nın ancak münzevi ruhla temasa geçtiğinden sözedişini dinlerken, İslamcı şairin öğretisini övdüğü kişiyi «taklid» etmemizi öneren o anonim yazarı düşünmemek, olanaksız.

Mısrî, kesinlikle, bir ortaçağ çilecisi tarafından yazılan tek bir kitaptan başkasını bilmiyordu: ateşli bir hristiyan olan Eucher'in **Yalnızlığa Övgü** adlı kitabıdır bu ve Mısrî, oradaki ifadeleri aynen kullanmış gibidir. Çünkü, acınılası toplumsal koşullarda, heryere egemen olan, adaleti ve gerçeği ayaklar altına alan, ilgi ve yardım duygusunu yeryüzü sâkinlerinin yakışıksız zayıflığı gibi görüp küçümseyen bencillik ortamının yarattığı kaçınılmaz düşkırıklığına uğrayan insanoğlu, daha temiz ve daha dingin bir ortamda yükselme gereksinmesi duyar. Çocukluklarından beri horgörülmeye ve lânetlenmeye alışmış olanlar, orada, aynı dili konuşuyor ve aynı duyguları ifade ediyor olmaktan çoğunlukla şaşkına dönerler.

Ancak ne müslüman ne de hristiyan toplumlarda, insan ruhunun böyle yüksek yerlerde sürekli kalabilmesi kolay değildir. Kalabalıklar gibi şairlerin yüreği de, zıt duyguların sahnesidir; tıpkı, fırtınalı gökte en karanlık bulutların arkasında ısrarla güneş ışınlarının gözükmesi gibi. Dindar bir şair, **Düşünceler** ve **Uyumlar** yazarı gibi aynı zamanda hem hiçliğine yandığı bu yaratıkların güzelliğine vurgun olabilir, hem de «yıllar okyanusunun tek bir gününe demir atmak»tan umutsuzluğa kapılabilir. Durum hristiyanlıkta böyle olduğuna göre, tektanrıcılığı putperestliğe egemen kılmak için en şiddetli tutkularla içten arzuları birleştiren yaman Arapların kurduğu dinin, benzer eğilimlere daha yatkın olması beklenmelidir. Sıdkı bu geleneğe hayli sadık kişilerden biridir. **Divan**'ında ender rastlanılan bir duygusallıkla sözünü ettiği IV. Murad'ın zamanında yaşayan bir **alim**'in[132] kızı olan bu kız bize, **Mecmuau'l Ahyar** ve **Genc-i Envar** adlı iki tasavvuf şiiri bırakmıştır.

Aşk üzerine yazdığı şiirler de en az onun kadar başarılıydı. Öyle görünüyor ki Sıdkı, saf çilecilikten esinlenen şairlerden çok, gerçek müslüman geleneğine bağlı kaldı. «Deniz kralları» dini olan İskandinav Odinizmi'nde yaşam, amansız bir mücadeleden, cennet de sonsuz bir savaştan başka bir şey değildir. Madem ki gölgesiz ve sonsuz aşklar, Allah'a inananlara özgü yüce bir armağandır, öyleyse yeryüzünde yaşanan aşka İslam'ın geniş bir yer ayırması mümkün olabilir mi? İyilik ve mutluluk ideali olan Cennet, belli bir noktaya kadar, kendine sadece bir hazırlık teşkil eden yeryüzünde, gerçekleştirilmelidir. Kutsal Efendi'lerinden, Cennet'te «evlenilmediğini, aslâ evlenilemiyeceğini[133]» öğrenen İncil taraftarları, kusursuz yaşamın, sonsuzluk mutluluğunun burada (yeryüzünde - ç. n.) başlatılması gerektiğini düşünmüşlerdi. Peygamber taraftarları, mantık hükümlerine boyun eğdikleri zamanlarda bile, hiçbir zaman Bossuet gibi «en büyük karışıklıkların çoğunlukla nefse düşkünlükle başladığına» inanmak zorunda kalmadılar.

VIII. BÖLÜM

SAVAŞ ŞİİRLERİ

SMANLI tasavvufunda Hindu Budizmi'nin barışçı eğilimlerine rastlanmaz. Sarı ırktan halklar arasında yaygınlaşmış olan Budizm, eskiden dünyaya dehşet salmış olan Cengiz Han ve Timurlenk askerlerinin oğullarını alabildiğine dönüşüme uğratmıştır. Mısrî, kardeşleri «Çoktanrıcılarla[134]» savaşmaya gitmeden önce, **Padişah** ülkesinde adaletin ve güzel örflerin egemen kılınmasını istediği zaman, asla palaların sabana dönüşmesi öğüdünü vermiyordu. Müslüman toplumu, çok yüksek düzeyde savaşçı bir toplumdur ve ahlâkı da kendilerini tıpkı Ahuramazda'ya tapan Acem askerleri gibi kafir halklar arasında «güzel din»i yaygınlaştırmakla yükümlü gören askerlerin ahlâkıdır.

Varna savaşındaki (1444) II. Murad'ın duası, bu eğilimler hakkında en doğru fikri verecek niteliktedir. Bir Osmanlı tarihçisinin[135] anlattığına göre, «**gâvur** birlikleri çok kalabalık olduğundan» müslüman ordusu geriledi, askerlerin cesaretleri kırıldı ve çok sayıda korkak, savaş

alanından vargüçleriyle kaçtılar. Saray erkanı ve «yaşlı başlı beyler»le çevrili yalnız Murad, «bir dağ gibi sapasağlam ve yıkılmaz» tavrıyla, bozguna uğramış ordusunun ortasında kaldı ve yaşlı gözleriyle şöyle haykırdı:

«İlahî, dil padişahlıklarının sultanlıklarıyçün, nefis gazilerinin pehlivanlıklarıyçün, rah-ı dinde baş u canın feda iden mücahidin hürmetine ve şüheda-i hûnîn-kefen guşiş ittüğü can-ı din izzetine İlahi şu sultan-ı dîvan-ı risalet ve ol Süleyman-ı eyvan-ı celalet kafile-sâlâr-ı karvan-ı tahkik ve çapük-suvar-ı maydan-ı tevfik ve ol hace-i kişver-i kaînat ve ol dibace-i defter-i mevcudad hazret-i risaletin ruh-u mutahharının safasıyçün ve ol cenab-ı celaledin revan-ı münevverinin ziyasıyçün sipah-ı İslamı pay-mal-i ehl-i dâlal idme ve gaziyan-ı ferhunde-ferçanı dest-berd-i ada-yı din ile perişan hal itme. Güruh-u islamı (Rûm, 45)[136] vaadine karin eyle. Ve mezid-i inayetinle ref-i liva-yı din eyle.[137]»*

Bu duygular, Osmanlı askerleri üzerindeki etkisini, hâlâ, sanıldığı kadar yitirmiş değildir. Nitekim 1876 savaşında Osman Paşa karargâhını ziyaret eden eski bir asker, ordunun eski geleneklere sâdık kaldığını hemen tesbit etmiştir. «Düzenli birlikler iyi, hattâ mükemmeldiler[138], diye yazıyor **Avusturya Mektupları**'nda[139], asker gerçek bir vecd ile, dinsel vecd ile hareket ediyordu[140]; zira vatan için değil İslam için dövüşüyordu.» Batılı kavramlara uyması için yeni bir sözcük gerektiren bir düşünceydi bu. «Asker 'Allah! Allah!' nidalarıyla gidiyor ateşe, tıpkı ortaçağdaki gibi.» Doğru gözlemci olan bu kişi[141], zorba yöneticilerinin ölüme gönderdikleri, ne yiyeceği, ne çadırı, ne seyyar hastaneleri olmamasını fazla dert etmeyen bu askerlerin yiğitliğini, kadere boyun eğişini ve dayanmasını işte böyle açıklıyor. Kafası, yabancı etkilere daha açık olan subayın ise «coşkusuz» olduğu doğrudur. Burada, İslam'ı ve Osmanlı hanedanını savunmaktan çok, yağmacılık düşünen **başıbozuk**'ların, vahşi görünümlü ça-

* II. Murad'ın duasının orijinali, Hoca Sadeddin Efendi'nin **Tacu-t Tevarih**'inin 2. cildinden (Basım: Matbaa-i Amire, sene 1279. İstanbul, ss. 380-381.) alınmıştır. (yay. n.)

pulcu takımının sözkonusu olmadığını söylemek bile gereksiz tabii.

Yaşamı gerçek bir savaşa dönüştüren ve dinlenme hakkını sadece cennette gören Tyrtée'ler* eksik olmaz hiç. II. Murad, II. Mehmed, II. Beyazıd, I. Süleyman, IV. Murad, okumuşlukları kadar yiğit de olan bu insanlar, savaşa gönderdikleri kahraman askerlerin başarılarından yararlanmakla yetinebilirlerdi, ama böyle yapmadılar. Zira İmparatorluğun zaferler kazandığı ve en başarılı şairlerin yaşadığı dönemde **padişah**, yani ataları gibi savaş önderi olan kişi, aşağılık harem ağaları ve odalık sürüsünün sarayın derinliklerinde hizmet ettikleri bir tür put olmaktan çok uzaktı. O, savaş karargâhlarında, alçak mirasçılarının karışıklıklarını durduramadıkları ve artık bir engel olarak görebildikleri insanlara adaleti dağıtmayı öğreniyordu. Hattâ zorba I. Selim bile, imparatorluğun savunulmasında vazgeçilmez unsurlar olan savaş arkadaşlarının yanlışlarına ve kendini beğenmişliklerine katlanmak zorundaydı.

Selim döneminde yeniçeri ağası olan Mehmed Tâlîî askerlik muafiyetinden yana şairlerin olgun bir örneğiydi ve bu şairlerin yazdıkları, sultanların kulağına her zaman hoş gelmeyebiliyordu. Tâlîî, ateşli bir yeniçeri hayranıydı.([142]) Yeniçeri Ocağını I. Orhan kurmuş, I. Murad ve I. Beyazıd güçlendirmişti. Keramet sahibi denilen ünlü **Derviş** Hacı Bektaş da yeniçeriliği kutsamıştı. Hacı Bektaş, rastladıkları herkese bir **gazel** ve **esma**([143]) borçlanan evli keşişler, gezginciler ve şairler tarikatının kurucusuydu ve gömleğinin yeni, bu neşeli insanların tuhaf başlığı haline gelmişti. Esas olarak savaşta esir alınan ya da imparatorluğun hristiyan ailelerinden devşirilen gençlerden oluşan yeniçeri piyadeleri,([144]) Türkiye'nin komşularına her zaman dehşet salmış olan bu insanlar, çoğunlukla karışık olan soylarından gelen bazı güdüleri korumuşlardı. Peygamber sancağı altında son derece yiğitçe savundukları

* **Tyrtée:** İkinci Mesina savaşında şiirleriyle İspartalı'lara cesaret veren lirik Yunan ozanı. (M.Ö. VII. yy.) (yay. n.)

Osmanlı tahtı, yine onların ayaklanmalarıyla sık sık sarsıldı. Roma İmparatorluğu'nun muhafızları gibi onlar da, haksız yere hükümdarlık âsâsını taşımayı benimsemişlerdi. Kısacası kim direnebiliyorsa ona dayanıldığı için, II. Mahmud'un bu disiplinsiz ama düşmana dehşet salan askerleri katlettirmesinden sonra Türkiye, zengin mirasıyla açgözlülerin iştahını alabildiğine kabartan (İmparator Nicolas'ın deyimiyle) «hasta adam» oldu.

I. Selim gibi bir sultanın, yeniçerilerin pervasızlıklarına niye dayandığını anlamak pek zor olmasa gerek. Aslında, Selim'in Mısır zaferinden sonra **Memlûklar**'a yaptıkları (30.000'inin boynunu vurdurmuştu), yeniçeri benzeri kurumlardan ne derece az hoşlandığını yeterince ortaya koymaktadır. Ancak, savaş tutkunu olan bu sultan, yeniçerilerin verdiği hizmet biçimini değerlendirecek durumdaydı; oysa XIX. yüzyıldaki mirasçıları, savaşa hiç düşkün olmadıklarından, yeniçeri karışıklıklarından fazlasıyla rahatsız olmuşlardı. Yeniçeriler onuruna yazdığı şiirlerde Tâlîî, Selim kadar söz anlamaz ve yeniçeri ayaklanmalarını bir kaç kez bastırmak zorunda kalmış despot bir hükümdarda, bu tür karışıklıkların doğurabileceği kuşkuları dağıtmaya çaba göstermiştir. Şair, yeniçerilerin yalnızca adının bile dehşet uyandırdığını ve ellerindeki ölçüsüz yetkiden yakınıldığını kabul eder. Ne var ki, imparatorluk kentlerini koruyan da bu dehşet değil midir? Doğada da, en yararlı güçler, kolaylıkla en korkunç olanlar durumuna gelmezler mi? Tüm yaşamın kaynağı olan güneş, zaman zaman felâketlerin en korkuncu değil midir?

Öyle görünüyor ki, Tâlîî'nin, ağası olduğu yeniçerilere karşı hoşgörülü olmasını gerektiren kişisel nedenleri de vardı. Selim ona bir gün, Amasya'da bir evi yağmalayan askerlerin arasında onu da gördüğünü sandığını söyledi: «Bu doğru, dedi şair hayli sıkılarak, ama orada onları durdurmak için bulunuyordum.» Bu kez yavuz **padişah**'ın hiddetinden kurtulmuştu ama, padişah onuruna yarı şiir yarı nesir bir eser yazdığında aynı mutluluğa erişemedi. Kuruntulu Selim, bu eserde taşlama eğiliminden

fazlasını bulmuştu ve Tâlî eğer çarçabuk kaçmamış olsaydı, âlimleri ve şairleri seven, ama tek bir eleştirinin görüntüsüne bile tahammül edemeyen bir sultanın hiddetinden kuşkusuz kurtulamayacaktı.

Savaş seven bir dünyada kadınlar da, İsparta'lılar gibi, «ruhlarına kuşku veren savaş rüyaları» görürlerdi ve şair yeniçeri Beliğî de, bu rüyaları kahveyle besliyor olmalıydı.[145] II. Mehmed'e hitabeden Zeynep: «Yiğit bir yüreği olduğunu ve kadın olmasına rağmen, süs ve takıları küçümsediğini» söylüyordu. Büyük bir istekle, dünyayı fethetmesi için cesaretlendiriyordu onu. Başka yerlerde (örneğin Budist ülkelerde) çekingence tavsiyelerden başka bir şey yapamayan ve sadece barışçı zevkleri uyandıran keşişler ve kadınlar, burada, çok farklı bir siyasete bütünüyle bağlıydılar.

Saray şairinin de kabul ettiği gibi, Türkiye'nin «iyice çöktüğü» dönemde bile, IV. Murad,[146] kendisine Bağdat'ın alınmasının ne kadar zor olduğunu anlatmak için şiir şeklinde yazılmış bir mesajı ileten veziriazam Hafız Paşa'ya, erkekçe bir enerjiyle, yıkılmaz bir kararlılık ve gerçek bir ustalıkla cevap veriyor, ona, örnek olması gerektiği cesur birliklerine, hükümdarına, İslam'ın kutsal kişilerine[147] ve mezhebini şaşırmış Acemler'in onca kötülük ettikleri ülkesine karşı ödevlerini hatırlatıyordu. Allah'ın kararsızlara ve çekingenlere uyguladığı sert yargılardan sözediyor ve ona, kutsal görevlerini eksik bırakıp, hükümdarını, şerefli «iki dünyanın efendisi» ünvanını taşıyamaz hale getirmek isteyip istemediğini soruyordu.

Sultanın kızkardeşlerinden biriyle evli olan Hafız Paşa, böyle bir konuşmayı anlayacak yapıdaydı. Düşmanı üzerine sürdüğü birliklerine, Osmanlı hanedanını savunma yolunda cesaret ve iman vermek için, şiirlerini bizzat okudu. Acemlere karşı verilen savaşta, elinde mızrağıyla, bir savaş şarkısı söyleyerek ileri atıldığı görüldü, tıpkı Hastings savaşında Saksonlara saldırırken Roland şarkısını söyleyen Normand Taillefer gibi.

Ne yazık ki, Sezar zamanında olduğu gibi, çoğunlukla ülke için bir yarar getirmeksizin ölenleri anma fırsatı, savaş alanlarında ün salanlarınki kadar çok çıkıyor. Şiddet çağlarında kişiler kendi yaşamlarını diğerlerininkinden daha fazla önemsiyorlar. Ayrıca, zorbalıkla yönetilen devletlerde, en yüksek yerde bulunanların başı üzerinden Demokles kılıcı hiç eksik olmaz. Tehlikenin gölgesi bile bir zorbayı titretmeye yeter ve her **padişah**, tahta çıkarken, dehşetini, sadece ve sadece yakınlarının kanlarıyla dindirir. «Egemenler arasında akrabalık yoktur.»[148]

Böylesi felâketler, en karanlık koşullarda bile gizlenemezler. En bilge sultanlar dahi, mutlak iktidarın esinlediği kanlı kaprislerden kurtulamamışlardır. Birgün, tek bir cinayet yüzünden[149] I. Süleyman, İstanbul'daki[150] bütün Arnavutları katlettirmiştir. I. Selim ve IV. Murad'ın ise çok daha başka fantazileri vardı! Mezhebi bozuklar için[151] hiç de merhametli olmayan Selim, engin imparatorluğu içindeki tüm hristiyanları, bir müslüman Saint-Barthelemy'si (Protestan kıyımı - ç. n.) gibi boğdurmayı bile düşünmüştür. Hak mezhebinden olmayanlara karşı doymazlığını tatminden mutluluk duyan Murad, Bağdat'ın alınmasından sonra 30.000 Acem esirin katledilmesini emretmiş ve şair-müzisyen Şahkulu, bağışlayıcılık[152] üzerine yazdığı mısralarla 10.000 Acemi kurtarma şerefine erişmişti.

IX. BÖLÜM

EPİKÜRCÜLER VE KELBİLER

ülkelerde ki, kuvvet hüküm sürmektedir, aşırılıklara alışılır. İyimser tabiatlılar, güneşin bir anlık gülümsemesinde kötü günleri çarçabuk unutuverirler! Horace, Virgile'in kutsallaştırdığı imparator Auguste'ün Romalı vatandaşların kanlarını oluk oluk akıttığını hatırlamaya hiç niyetli gözükmez. Osmanlılar'da Horace'ı da geride bırakanlar vardır; tasavvufçuların ateşli taleplerinden, cihad ozanlarının savaşa değgin tasarılarından, şaraba ve kolay yaşama karşı olan ve vecd içinde bulunan müminlerin saldırılarından pek tasalanmayan bir Horace.

Savaşlara ve dizginsiz mücadelelere, Türklerle hristiyanların, Moğollarla Türklerin korkunç çarpışmalarına sahne olan XV. yüzyıldan hemen sonra Mesihî, gerçek bir Epikür yanlısı gibi davranır. Bu seçkin şair, Avrupa'da ilk tanınanlardan biri olmuştur. Ünlü İngiliz doğubilimcisi William Jones, onun bahar üzerine yazdığı güzel şiirlerini[153] latinceye çevirmiş; **Letteratura Turchesca**'nın Venedikli yazarı Toderini, Osmanlı şiiri hakkında yazdığı kitapta ona birkaç sayfa ayırmıştır. Bu dizeler, Türk kavimlerinin şiiri hakkında doğru bir fikir vermekten çok, bu şiiri kesinlikle Epikürcü gibi görmeye özen göstererek kullanılmışlardır.

Boileau, bir Fransız kilise adamı olan Régnier'nin şiirinden sözederken bu şiirin «yazarın sık sık gittiği yerleri anımsattığını» söyler. **Taşlamalar** şairi gibi, Mesihî de, devletteki görevlerinden çok, zevkleriyle ilgilidir. Kişi olarak Veziriazam'ın kâtibi olmasına rağmen, bilim ve sanat koruyucusu Veziriazam Ali Paşa'nın hoşgörülü teveccühüne haklı olarak güvendiğinden, Divan'da yükümlü olduğu görevlerden çok daha fazla, eğlendiği yerlerde olmayı yeğlemiştir. Tad almayı seven bu insan, kent yaşamı için yaratılmış gibi görünüyordu ama, doğa güzelliğini derinden duyduğu da gerçekti; tabii ki bu doğa, çağdaşlarımızın yaşadığı değil, Horace'ın dönemindeki doğaydı. Demek ki, Osmanlı şairleri bu duyguya hiç yabancı kalmadılar. Kırlık yerleri, güzel ağaçları, özellikle çiçekleri ve bitkiler âleminin şanlı kraliçesi gülü sevdiler. Gülün canlı renklerinin, Mesihî'nin dediği gibi, genç kızların taze yüzlerinde ışıdığını gördüler. Dış dünyada sahnelenen dramın da bir anlamı vardı onlar için ve insan yaşamını, içinde gelişip tükendiği değişken ve karışık ortamdan ayırmazlardı. Ama bundan, çok zıt sonuçlar çıkarırlardı. Bazıları, şekli alabildiğine hızlı değişen[154] bir dünyadan tamamiyle kopmak ister; diğerleri, dost ve taraftarlarını, daha az mutlu olunan yaşlarda artık bulunamayacak tatmin yollarına sürüklerlerdi. Pison'ların dostu ve Ali Paşa'nın kâtibi olan kişinin, ahlâk anlayışı işte böyleydi. Latin şairi gibi Mesihî de, «Lâlelerin, Manisa lâlelerinin ve güllerin» açtığı mevsime tutkundu. Bu çiçeklerin, parlak renklerinde, herkese adalet dağıtırken bir yandan da, ister güçlü ister silik olsun, tüm içenler için de arzu dolu üzümü olgunlaştıran «yeryüzü kralı»[155] güneşin gözkamaştırıcılığını yansıttığını söylerdi:

Dinle bülbül kıssasın kim geldi eyyam-ı bahar
Kurdı herbir bağda hengame hengam-ı bahar
Oldı sim efşan ana ezhar-ı badam-ı bahar
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Taif-i gülşen nur-ı Ahmed[156] bile mâlâ maldur
Sebzeler anda şahabe lale*
Ey Muhammed ümmeti vakt-i huzur-ı haldür
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Kıldı şebnem girü cevherdar tig-i süseni
Jaleler aldı hevayı toblarla gülşeni
Ger temaşa ise maksudun beni esle beni
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Gülistanda görünen lale degül nûman ile
Bağdan kan aldı şimşek neşter-i baran ile
Arif isen hoş geçür gel bu demi yaran ile
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Ruhları rengin güzellerdür gül ile lâleler
Kim kulaklarına dürlü gevher asmış laleler
Aldanub sanma ki bunlar böyle bâkî kaleler
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Gitdi ol demler ki oldı sebzeler sahib-firaş
Gonca fikri olmuş idi gülşenün bagrına baş
Geldi bir dem kim kızardı lalelerle tag u taş
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Buy-ı gülzar[157] itdi şol denlü hevayı müşk-i nab
Kim yire inince olur katre-i şebnem gülab
Çarh otag kurdı gülistan üstüne günlük sahab
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Yine enva-ı şükûfeyle bezendi bag u rag
Iyş için kurdı çiçekler sahn-ı gülşende otag
Kim bile ol bur bahara kim ölüb kim kala sag
Iyş ü nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

* Bu mısranın transkribsiyonu eksiktir. (yay. n.)

Ebr gülzar üstüne her subh gevher-bâr iken
Nefha-i bad-ı seher pür nafe-i tatar iken
Gafil olma alemun mahbublugı var iken
Iyş u nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Gülistanun her nesin aldı ise bad-ı hazan
Adl idûb bir bir alı-virdi yine şah-ı cihan
Devletinde badeler kâm oldı sâkî kâmran
Iyş u nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar

Umarum buldı mesihî bu murabba iştihar
Ola ehline çü çar ebrû güzeller yadigar
Bülbül-i hoş guysun[158] gül yüzlülere yüri var
Iyş u nuş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar*

Ünlü Bakî'nin[159], sonbahar üzerine şarkısında ise, Mesihî'nin uyanışını çizdiği doğanın, ilk soğuklarla nasıl uyuşukluğa büründüğünü görüyoruz. Sadece sonunda birkaç sözcükle ifade edilmiş bile olsa, Mesihî ve Horace'ın ahlâk anlayışları pek farklı değil. Voltaire'e göre Horace:

«Tatlı zevklerin, şarabın ve aşkların şarkısını söylemiştir.»

Aynı şey, ustalığına[160] hayran olan I. Süleyman'ın dostum diye hitabettiği ve Osmanlıların Bakî (ölümsüz) adını verdikleri kişi için de söylenebilir. Güzelliğin çekiciliğinin onun kadar ateşli hayranı yoktur ve Peygamber tarafından yasaklanmış bile olsa, şarap, onun için kutsal bir içkidir; aynı görüşü Beliğî, Vehbî, Cem Sultan ve diğer şairler de paylaşırlar. Üzüm suyunun büyülü gücü sayesinde, bir Fransız şairinin söylediği gibi «uzaklaştırılması son derece zor olan» aşk anıları yeniden tazelenir. Çeşitli okullarda başarıyla ders veren ve hükümdarın lütfuna sürekli mazhar olan bu hukukçu, Lamiî gibi «ebedi yıl-

* Şiir, Sevim Yabır'ın, Türkiyat Enstitüsü'nde T 397 no.'yla kayıtlı **Mesihinin Hayatı** ve **Divanının Edisyon Kritiği** (1952-53) adlı mezuniyet tezinden alınmıştır. (yay. n.)

lar»la uğraşan bir insan değildi. Latin şairi gibi, yaşamın değeri üzerine hayâllere kapılmıyor, mutluluğun da ancak bir yaz gecesi rüyası kadar gerçek olduğunu biliyordu; varoluşun kısalığı ve korkutucu boşluğu, bu Epikürcüye, son derece kısa süreli zevklere çarçabuk erişme ihtiyacından başka bir duygu esinlendirmiyordu; oysa tasavvufçu, böylesine boş ve bir rüya kadar kısa süreli zevkleri ancak horgörür.[161]

Bu tür zıtlıklar bizleri şaşırtmaz. Dinselliğin en yüksek düzeyde olduğu söylenen XIV. Louis yüzyılında bile benzerlerine rastlanır. Molière ve La Fontaine gibi şairlerde bulunan «namuslu insan» ahlâkı, kuşkusuz Racine'in **Athalie**'de ve **Esther**'de şiir şeklinde ifade ettiği ve Bossuet'nin, parlaklığı ve görkemiyle en güzel şiirlerle yarışan, ama yaşamı güzelleştirebilecek hemen herşeyi, örneğin sanatı ve edebiyatı mahkûm eden nesrinde görülen[162] duygulardan farklıdır. Oysa Osmanlılarda, üstelik geleneklere fazlaca bağlı olunan dönemlerde bile, düşünceleri çok farklı yönlere çeken iki akıma rastlamak olasıdır.

Vehbî zamanında, yani XVIII. yüzyılda, bu akımlardan biri diğerinden çok daha güçlü oldu. Bu yüzyılda yaşamış **Kırların İnsanı**[163] yazarı şair Vehbî de, Beranger gibi, toplumun sağladığı doyuma, doğa güzelliklerinden daha fazla değer veriyordu. Beranger, donuk mevsime övgü yazarken, elinin altında Osmanlı şairinin kış üzerine yazdığı şiir vardı denilse yeridir:

> Karanlık kış, doğayı göm
> Buzların altına,
> Ama homurdanan zorlu poyrazın
> Şarkılarımızı bozamayacak.

Vehbî için, kor'un parlaklığı gülün parlaklığına, kar'ın görkemi yaban gülünün güzelliğine, bülbülün şarkısı da müziğe denktir. Ayrıca, ilkbaharda üzüntü yaratan bazı şeyler olursa eğer, tatlı düşlerin babası şarap, neşeyi geri getirebilir. Horace'dan sonra, kış ile onun kadar iyi uyum sağlayan Vehbî, Peygamber'in en tehlikeli danışman[164] diye gördüğü şarabı bir avutucu, bir dost gibi alıyordu. Dinler, insan türünün eski güdüleri önünde geriliyor. Nitekim, «Kendini yoketmek ve coşmak, insanın ilk gereksinmesidir» der Alfred Maury.[165] Barış dininin kitabı İncil, birbirlerini gerçekten hayvanî bir kudurganlıkla boğazlarlarken Hristiyanlara asla bir engel gibi gelmemiştir. Ama İslam, eğer alkol Kur'an'da yasaklanmamış olsaydı, Müslümanların sarhoş olmalarına çok daha zor engel olurdu ve Slav uyruklarından bu yorulmak bilmez içkicilerden[166], o korkunç zehire alışmayı çok daha kolay öğrenirlerdi. **Rakı**, yani erikten yapılan ab-ı hayat, Türkiye'de fazlasıyla sevilmektedir.

Tad almaktan hoşlanan ozanların yanında, ahlâksızlığı savunanlar da gözükmekte gecikmedi, tıpkı her teorinin kendi abartılmışını da üretmesi gibi. Müslüman tasavvufu, sonunda yüksek sesle zikreden derviş pratiğine vardığında, Kelbîler de, her yerde, mantığı elden bırakmayan Epikürcüler olduklarını söyleyip övünüyorlardı. Katolik ortaçağdaki halk bile kolayca bu yana eğilim gösteriyordu. Rönesans'dan bu yana, kimbilir kaç hristiyan yazar açık saçık yazılar yayınlamıştır! Günümüzde Beranger örneği kanıtlıyor ki, «Popüler» olmak isteyen bir şair, belli bir duygu düzenine seve seve yöneliyor. Bazan oldukça düşük güdülerin tarafını tutmak, bazan da hesaptan yana olmak gerekiyor. Osmanlı şiirinin her zaman lâubali olduğunu kanıtlamak zordur ama, müslümanları şaşırtmama konusunda bütün şairlerin yeterince ihtiyatlı davrandıklarını ikna edici biçimde söylemek de pek kolay olmasa gerek. Nitekim, Delibirader[167] mahlaslı Gazalî, insan ruhunun tanıdığı en korkunç ahlâk bozucu olan zorbalığın sonuçlarından henüz bir bölümünü verdiği bir dönemde yazarken; tıpkı çağdaşı İshak Çelebi[168] gibi, lâubali şiirleri ve ölçüsüz davranışlarıyla Osmanlıları şaşırtmıştı. Ancak, bir ulusun yüreği yiğit kaldığı sürece, bu tür şiirler, duraklama, kayıtsızlık ve zayıflama dönemlerinde yaptığı gibi bir etki yapmazlar. Delibirader'in karak-

terinde, aslâ, küçük düşürücü bir korkaklık yoktur. Bu kelbî, yeri geldiğinde minnettar ve hatta gözüpek görünmesini bilir. Yavuz Selim, yedi yeğenini ve kardeşleri Ahmed ve Korkud'u öldürttüğü zaman Delibirader, edebiyatı seven ve kendisini korumuş olan Korkud için ağlama cesaretini göstermiştir.[169] İyilik bilirliği az olsaydı, **Padişah**'ın gözüne girmek için Zatî'yle tartışma şansını da kullanabilirdi. Korkud'u överken, yeryüzü krallarının adaletinden daha yüksek bir adalete ve katiller için tanrısal cezaya inanarak konuşur. Çünkü, düzen bozukluğunun imanı her zaman dışlayamadığı dönemlerden birinde yaşamıştır. Daha sonraları, IV. Murad gibi sefahata düşkün birinde bile, tasavvuf düşüncelerine rastlıyoruz. Demek ki, insan tabiatı sözkonusu olduğunda, hiçbir çelişkiye şaşmamak gerekiyor.

Ancak bir toplum, çözülme evresine geldiğinde, bireyci ve tasasız kafaların ektiği tohumlar kısır kalamıyorlar. Roma İmparatorluğu'nun yerini Part İmparatorluğu'nun aldığı sırada Crassus'ün sandıklarında bulunan kitapların, Part kralına hangi düşünceleri esinlendirdiği biliniyor. Sezar yönetiminde, tüm siyasi faaliyetler durduğu ve askeri yaşam eski pratiğini yitirdiği, Romalı soylunun sağlam yurtseverliğini temsil eden hiç kimse kalmadığı, Devlet yöneticilerinin her türlü düzensizliğe[170] bizzat örnek oldukları sırada, sefahat, korkunç bir güç haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda çürüme, refahı fazlasıyla uzun süren bir servetten, sınırsız bir iktidardan, yenilmişlerin bolluğundan, halkın acınacak köleliğinden şımarmış sultanlarla başlıyor. Türk düşmanı olmaktan çok uzak bir kişi olan Lamartine, I. Beyazıd ve II. Mehmed'in getirdiği,[171] aslında Roma İmparatorluğu'na[172] bile lâyık olmayan bozuk töreleri öfkeyle eleştirmişti. Bir an için bu töreleri, Türklere tutsak düşmüş hristiyanların bozulmalarına bağlamayı düşünmüş, ama aslında bunları Yunanistan'a sokanın Asya olduğunu, Yunanistan'dan da Roma İmparatorluğu'na yayıldığını kabul etmek durumunda kalmıştır. Roma içki âlemlerinin kızgın tanığı Saint Paul, bu-

nun, Putatapma[173] suçu işleyenlere verilen olağanüstü ceza olduğunu sanmıştır. Ne var ki bu açıklama İslam'a uygulanamaz; İslam, daha önce Musa'nın ve Hristiyanlığın yaptığı gibi, havarinin en görkemli biçimde afaroz ettiği kötü alışkanlıkları reddetmiştir. 800 milyondan çok insanın yaşadığı, son derece eski bir uygarlığın beşiği olan ve anısı insan hafızasından asla silinmeyecek olaylara sahne olmuş Asya[174] gibi engin bir kıtanın gerilemesini hızlandırmış olan ve gerçekten tek yanlı deliliğe benzeyen, çoğunlukla alabildiğine uğursuzluk getirmiş bu acınılası eğilimlerden birini, özellikle suçlamak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda genç kızlar ve delikanlılar madem ki Karagöz[175] halk tiyatrosundan daha iyi bir yerde eğitilemiyor, öyleyse, yiğitlikleri hâlâ atalarınınkini hatırlatan askerler, kanlarını savaş alanlarında boşuna akıtıyorlar. Her vuruşu ölümcül[176] bir düşman, alanın ortasına kadar geldiği zaman, daha az tehlikelileri gidip sınırda aramanın pek de yararı olmasa gerekir. Arnavut Veziriazam Mustafa Köprülü bunu öylesine iyi anlamıştı ki, askerleri[177] arasında sefahat felâketini yayanların tümünü karargâhından kovmakla ve itaat etmeyenleri ölümle tehdit etmekle işe başladı.

Ne var ki, her suçu sefahata yüklemek yetmez, düşünce biçimlerinin de sorumluluğu vardır elbet. Kadının alınyazısı ve hem aile hem toplum içindeki rolü konusunda Asyalıların çok dar düşünceleri, çok-karılı yaşam (Poligami) ve bunun doğurduğu sayısız düzensizlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlam kuruluşuna ve normal gelişmesine olanak vermemiştir. Bu konuda nasıl düşünmek gerektiğini, şairleri anlamaya çalışarak öğrenebileceğiz.

X. BÖLÜM

AŞK VE KADINLAR

ÜM ulusların, hem dinde, hem sanatta, hem de edebiyatta, kendine özgü bir kadın (dişi - ç. n.) ideali vardır. Yunan çoktanrıcılığında, bakire, hatun, sevgili diye ifade edilen çeşitli yaratıklar buluruz. Gerçekten hayranlık uyandıran deniz mavisi gözlü Pallas Athéné, gökler kraliçesi Hera, dalgaların bağrından gelen Afrodit, hepsi, denk bir güzellikle ışıldarlar. Ama benzerlerine Türk şiirinde rastlanmaz; çünkü, kadınları sunaklara oturtmaktan uzak olan bu şiir, dünyasal yaşamın ötesinde kadının alınyazısıyla hemen hiç ilgilenmemiş gibidir. Bununla birlikte, kaba eğilimler ve ilkel zevklerde de diretilmemiştir. Zira insan türünün en asil güdüsü olan ideal gereksinmesinin dayanılmazlığından kaçınılamaz. Resim düşmanı İslam'ın, ne Medicis Venüs'ü, ne de Meryem Ana'sı yoktu ama, bayağı gerçekle de yetinemedi, başka hiç bir din de yapamazdı bunu. Nitekim, sade ama yavuz ve nefsine düşkün bir Arab'ın sanrılarında doğan İslam, tad almayı seven bir Sâmî'nin tamamlanmamış imgelemiyle

ilintili bir kadını düşlemişti. Bu, Osmanlı İbni Kâtip'in ezgilendirdiği **huri** idi. «Onların (seçilmişlerin) yanında, diyor Kur'an, sedef incilerine denk güzellikte kara gözlü **Huriler** bulunacak.» Popüler fantazi bu taslağı tamamlamış ve az önce değindiğim dinî şair, XVI. yüzyılda, o zamanlar Avrupa'yı titreten yaman askerlerin başını döndüreceğine inandığı en temiz bir yüz olarak çizmiştir onu. **Huri**'nin aslı, öylesine temiz ve ince bir ışıktır ki, eğer aralarından biri, cennet sınırını aşarken, koyu karanlıklarla örtülü yerküresi üzerinde gözükecek olsa, dünya ışık denizine gömülecek ve yine eğer, gecenin karanlığında peçesini kaldıracak olsa, bütün yıldızlar kararacaktır. Tanrısal gücün gizemiyle ışık, göksel bir vücut oluşturmuştur; saçları, kirpikleri, gözleri karadır; teni, Şafak'ın göklere serptiği güllere eş, göğüsleri inci benzeridir; yüce evrenin yankısı olan sesi öylesine güçlü ve tatlıdır ki, eğer duyulsa, insan zevkten bitkin düşer. Doğa kadar gizemli ayrıcalıklara sahip bu tanrısal yaratıklar üzerinde, güçsüzlüğün —ya da Türk imgelemine böyle gelen şeylerin— etkisi yoktur. Ancak, müminlerin coşkunluğu sanki çelişkilerin çoğalmasına yarıyormuş gibi, cennete giden her kişinin hareminde beşyüz tanesi bulunan bu şahane yaratıklar, tek bir kıskançlık belirtisi göstermezler; bencillik, kendini beğenmişlik, kötülük onlara yabancıdır; her türlü kötülüğe karşı bağışıklıkları vardır. Görülüyor ki Osmanlı, sonsuzluk yaşamına girerken, tanrı bilimcilerin hışmından kurtulmak için ölümü göze alan ve bundan sevinç duyan Mélanchthon gibi bir tatmin duygusu içindedir.

İnsan, bir huri ya da bir melek sevdiğine inandığı zaman, şu halk ozanının yaptığı gibi, umutsuz âşık olarak konuşmasına izin varar artık:

Ben sana gönül vireli*
Bak ne hal oldum

Açılmış gonca gül idin
Sararup soldum

Göz görerek gönül virüp
Aşkına yandım

Ay efendim bu halimi
Kime söyleyim

Bana dünya haram oldu
Sensiz n'eyleyim

Hüsnünü görünce
Oldum müptela

Beni aşkın rah-ı meyline
İderek feda

Yaktı beni kül eyledi
Sendeki eda

Ay efendim bu halimi
Kime söyleyim

Bana dünya haram oldu
Sensiz n'eyleyim

Hüsnünü benzettim
Hur-u meleğe

Ben sana meylimi virdim
Almam geriye

Ay efendim bu halimi
Kime söyleyim

Bana dünya haram oldu
Sensiz n'eyleyim[178]

Yaşadığımız şu dünyaya eğer cennetten inmiş isek, Zatî'ye göre «saçları ölüm saçan» bir güzellik, ancak huriler ve göksel düşüncelerle kıyaslanacaktır. Ve bunlar, Muhammedçi düşüncede tektanrıcılığın esasını oluşturan katı doğmatizmi sürekli aşma eğilimi gösteren halk imgeleminde çok büyük rol oynayan düşüncelerdir. Bitkisel dünyada, Osmanlılar için önemli kutsal benzetmeler de bulunur. Osmanlılar çiçekleri, bir Aristo ya da bir Goethe kadar severler, şiiri kusursuzca kavrarlar. Nitekim ilkbahar ozanı Mesihî, genç kızların çiçeklerin rakibi olduğunu iddia

* Şiir, **Zeitschrift der Deutschen Morgendischen Gesellschaft** (Leipzig, 1865, s. 633)'dan alınmıştır. Bu şiir **Çorlulu** adıyla bilinen bir besteci tarafından hicazkar makamında bestelenmiştir. (Bkz. Tezel, A. Şevki Klasik Türk Müziği Antolojisi (Şarkı Formu), İst. 1975, s. 242.) (yay. n.)

ettiği zaman bu karşılaştırma, Chateaubriand'ın soğuk bir dille yaptığı şu benzetmeden çok daha değerlidir: «Genç kız, genç çiçek!» Aslında, çiçeğin gönül çekici güzelliğiyle, zerafetiyle, görkemli renkleriyle sarhoş olmuş bir şair sözkonusudur; ama bu güzellik, yazık ki bakireninki kadar çabuk geçecektir. Osmanlıların doğulu karakteri öyle ağır basar ki, rengi göğünkine benzeyen menekşeyi, melankolik Cermenleri büyüyen nazlı unutmabeni çiçeğini, güzel kokusunu çalılıklar arasına gizleyen menekşeyi üstün tutarlar. Arap şairi Ebu-Navas'ın «zümrüt çubukta parlayan altın gözbebekli gümüş göz» diye isimlendirdiği Fazlî'nin altın gözbebeğine, nergisi ve özellikle lâleyi yeğ tutarlar. Ve o lâle için III. Ahmed, şair Hasan'ın ezgiler söylediği bir bayram düzenlemiştir; göklerin kızıdır lâle, aşktır, gururdur. Gül'e gelince, lâl renkli ve ipek giysilidir; Fazlî, bülbülle aşklarını anlatır durur. Bizim zevklerimize pek uymayan, ama bir Sâmî deyişi olan **Neşideler Neşidesi**'yle bize yakınlaştırılan bir diğer benzetme kategorisi de, önemli yapılarla karşılaştırmadır. Osmanlı şairlerinin en ünlüsü olan Bakî, genç bir kızı, onun kumral saçlarını, yalnız ve yalnız Kâbe'de ya da Süleyman tapınağında gecenin gölgesini dağıtan ay'la kıyaslar; zira Osmanlılar, büyüklük ve görkemi anımsatan herşeyi severler.

Güzelliğin gücü konusunda, bütün teşbihlerden daha iyi fikir veren, Mesihî'nin şiiridir. İçinden iki ırmağın kaynadığı karanlık bir taşın altından öyle ışıklı bir tapınak yükselir ki, yanına heyecanlanmadan yaklaşılması olanaksızdır. Taş, şairin kederli alnını, ırmaklar gözyaşlarını ve tapınak da güzelliği simgeler. Homeros gibi Mesihî de, güzelliğin sahip olduğu güçte[179], gizemli bir kuvvetin sonucunu bulur. Bu kuvvetin, Yunan şairinin Afrodit'e verdiğine benzer bir kemerde bulunduğunu sanır. Bu harika yaratığın tek amacı, tutkun bir kalbi şaşırtmak değildir. Aşık Mecnun'un saçları arasına yuva yapan bülbüller, kalpleri eriten aşk ateşini her yere taşıyarak yüreklere acı vermediler mi? İnsanları ikna için kitabın gücü ne kadar da az! Oysa güzellik, sadece kendini göstermekle

zafer kazanıyor. Şair, «tanrıların ve insanların tükenmez tad kaynağı[180]» **alma Venüs**'e direnmek isteyen Stoa'cı ruhlardan değildir. Onun kaprislerine boyun eğdiğini ve gücü bir hiç olan kitapları, gözleri önünde yakmaya hazır olduğunu ilân eder.

II. Mehmed[181], güzelliğin gücünü yücelttiği zaman, tabiilik ve zerafetiyle Mesihî'yi aşar. Doğa, onu kabullenmedeki vurdumduymazlığını terketmiş ve güzelliklerinin övülmesine alışık çiçekler de, yenildiklerini itiraf etmek zorunda kalmışlardır... Güzellere hayran meleklere öykünen yasemin, sultanın güzelliğini övdüğü kişinin önünde duru ak başını eğmiş ve yumuşak dallarını kıpırdatan yaban gülü ağaçları[182], taç yapraklarıyla tozlu yolları örtmüşlerdir. Ne var ki şairler, yücelttikleri bu gücü kimbilir kaç kez lânetlediler! Bizzat II. Mehmed, tebessümü son derece tehlikeli olan güzelliğin tutsağı olanın, dünya yaşamında kendine hazırlanan her türlü acı bir yana, Allah'ın yargı gününde, bir **gâvur**'unki kadar üzücü sonu olacağını söyler. Hükümdar özellikle, kahramanları bile uyuşukluk düşkünü aşağılık yaratıklar haline getiren bir büyüden korkuyor gibidir. İstanbul fatihi sanki, Yıldırım Beyazıd ve Adil Murad'ın[183] imparatorluğu çöküntüye uğradığı vakit, yararsız varoluşlarını sarhoşluk ve sefahat[184] arasında paylaştıran bir II. Selim'i[185] ve tahtının varisi olacak daha nice alçakları uzaklardan hisseder gibidir.

Nitekim, Mehmed'in halefinin dizeleri, şu çok anlamlı Alman atasözünü anımsatmaktan geri kalmaz: «Ağaç, eğildiği yana devrilir.» II. Beyazıd[186] gibi yiğit bir savaş adamının Molière'in **Géronte**'ları gibi, genç bir kızın yaşlı birinin aşkını tüm diğerlerine yeğlemesinin anlaşılması güç nedenlerini aramasını görmek, üzücüdür tabii. İhtiyarların[187] tutkuları açısından hayli güçlü olan Ovide bile, bir şairin böylesi bir konuya değinmesini istemezdi. Bunu ancak «herşeyi altın'a dönüştüren» Yunan dehası yapabilirdi; nitekim, kendi beyaz saçlarından alaylı biçimde sözederken Theos'lu ihtiyar, bahçede «gülün yanında sevimli zambağın çiçeklendiğini» söyleyerek şairliğini gösteriyordu.

Ne var ki, Beyazıd'ın şiirleri gibi Mehmed'in sitemleri de günün birinde bütün şiddetiyle Osmanlı tarihine çevrildi. Ama bundan ne yenik düşmüş Kleopatra[188], ne de bizim Roxelane dediğimiz Süleyman'ın esir karısı[189], yani Havva'nın kızları, etkilenmediler. II. Mehmed'in büyüsünü lânetlediği saçın tek bir buklesi bile, kader terazisinde koskoca Brennus kılıcı kadar ağır oldu. Türkiye tarihini yazanların böylesine kanıtları pek çok[190]!

Dünyaya dehşet saçan nice sultanlara[191] yasalar yaptırtmış olanlar, Babil'den Tuna kıyılarına dek söylenen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aşk şarkısı denilebilecek şu şarkıda tasvir edilen güzelliklerin kuşkusuz hepsine sahiptiler.

«Güzellikte dengin yok senin! Yanaklarının rengi hiç solmasın
Yürüyüşün öyle asil ki, eşsizsin!
Gel, lütfet esirine ve git
Ben de sana hayranım
Herkese görün! güzel yürüyüşünü görsünler
Kaşların yay gibi, alnına düşen perçemin fesleğen
Ne istersen emret
Gel, lütfet esirine
Ben de hayranınım
Beni tüketen, tek senin aşkın.
Ah! sultanım, aman!»*

* Bu şiirin Fransızcasını da veriyoruz:
«Nulle ne peut t'égaler en beauté! — La couleur de tes joues ne se fane jamais. — Dans la noblesse de ta démarche, tu n'as pas de pareille! — Viens, accorde cette faveur à ton esclave; va! — Moi aussi je suis un de tes adorateurs. — Parais en public! déploie les grâces de ta démarche; — Tes sourcils dessinent un arc, les boucles de cheveux — Qui tombent sur ton front, sont le basilic. — Ordonne ce que tu désires. — Viens, accorde cette faveur à ton esclave. — Moi aussi je suis un de tes adorateurs. — Ton amour seul me consume. Ah! ma souveraine, grâce, grâce! (yay. n.)

«Tüketen», «yakan», tutkun bir kalbe Nessus elbisesi gibi yapışıp kalan böyle bir aşk düşüncesi, kurtulunamayan ve adetâ dayanılmaz bir tür saplantı gibidir. Aşağıdaki dizelere egemen olan da budur yine.

«Ey baygın bakışlı kız, aşkın yaktı beni
Heyhat! nasıl bir duygu bu, dağlarda vadilerde başıboş, üzgün üzgün dolaştırır
Ve sen, yine hiç acımazsın
Aman, aman, aman!
Ey güzel yıldız, sana kalbimi verdiğimden beri
Hep cevapsızdır arzularım
Gel artık ve bırak acımasızlığı.
Güzelliğine her bakışımda
mutsuzluğum büyüyor, ey gülüm
Aşk iniltileri duyuyorum
Yoksa bir bülbül mü orada öten?([192])»*

Venedikli Donado'nun([193]) derlediği halk şarkılarında ise, bu hüzünlü vurgulamaya hiç rastlanmaz:

«Aşkımızı herkes kabul ettiği zaman bile
Kalbim hep esirin olacak senin
Eğer Ganj'ın ve Pactole'un tüm kumları benim olsa
Aşkımla karşılaştırdığımda
Bir bakışa bile değer bulmam onları
Saçlarına öylesine hayranım ki
Tek bir telini bin altına değişmem.

* Fransızcası:
«O fille aux yeux languissants, ton amour m'a brulé. — Hélas! par ce sentiment j'erre tristement sur les monts et dans les vallées. — Et cependant, tu continues à rester sans pitié pour moi. — O grâce, grâce, grâce! — Depuis que je t'ai donné mon coeur, ô bel astre, — Tu n'a pas répondu une seule fois à mes désirs. — Viens donc enfin et cesse de me traiter avec tant de cruauté. — Chaque coup d'oeil que je donne à tes charmes, — Me rend malheureux, ô ma rose. — j'entends des gémissements amoureux. — Y aurait-il un rossignol qui chante?» (yay. n.)

Gözlerimden uykuyu kov bahçıvan
Çünkü onun gözleri güneş
Ne engin güzellik bu
Neşenin habercisi geldi
Kov acıyı yüreğinden.»*

Batıdaki Gentil-Bernard ve Dorat'lar gibi, tutkularına aşırı ince biçimler veren Osmanlı şairleri de vardır.

«Pembe yüzünden
Öylesine sevdiğim yarimin
Damla damla dökülmekte
Kıymetli billûr teri.
Şaşkın ve hayran oluyorum
Gül tebessümüyle güzelim
Şaka yaptığında
Güllerimin çiçeğinden
Pembe şarap süzülüyor.»**

Bu tür şarkılar, her ne kadar Osmanlı aşk şiiri hakkındaki genel kanıyı pek değiştirmezse de, Vehbî'nin bir bakire için çizdiği portrede, genç bir kızın yarattığı duygu için en güzel renkleri bulmakta ne kadar yetenekli oldukları görülür. Genç kızı önce okulda, tabii biraz uta-

* Fransızcası:
«Quand même notre amour serait connu du monde — Mon coeur sera toujours on esclave — Si du Gange ou du Pactole — Les sables si riches m'appartenaient, — En les comparant à mon bien — je ne les jugerais pas dignes d'un seul regard. — j'admire tellement tes cheveux — Que je n'en donnerais pas un seul pour mille pièces d'or. — Jardinier, de tes yeux — Chasse le sommeil, voici ton soleil. — Que cet objet si beau, — Précurseur de tes joies, — Chasse de ton âme le chagrin.» (yay. n.)

** Du visage rose — De mon bien tant aimé — Sortait goutte à goutte — L'eau cristalline de sa sueur préciluse. — Surpris, j'admirais, — Quand ma belle, — Avec un sourire de rose, — — En plaisantant! — La fleur de mes roses — distilla la rosée. (yay. n.)

narak, kara tahtaya yazı yazarken görürüz; nazik hareketlerini ilgiyle izleyen ve ondan hoşlanan pek çok delikanlı vardır etrafında. Pek tabii peçe takılan zamandır ve genç kızın siyah gözleri üzerinde (kuşkusuz, Zatî'nin deyişiyle güneşin görkemine sahip Mihrî'ninkilere benzeyen) yedi kere katlanmış peçe vardır; kınalı güzel parmaklarını kâh bir müzik aleti üzerinde gezdirir, kâh ince deri üzerine simden nakış işler, ya da kendini şiire verir. Osmanlılar için şair, kargalar[194] ortasında koca şahindir ve bilimler bilimi diye gördükleri şiir, kadınlara hiçbir zaman yasak olmamıştır. İmparatorluğun en seçkin şairleri arasında kızların ve kadınların bulunması bu yüzdendir. Mihrî'yi, Zeynep'i, Hibetullah'ı, Sıdkı'yı, Fitnat'ı, Leylâ Hanım'ı ve Anî'yi saymak yeter sanırım. Anî'nin, Fitnat ve Leylâ hanımınkiler kadar ünlü olmayan bir beyiti, aşkı anlatıştaki ustalıkları hakkında fikir verebilir. Anî, sevdiği güzel ama duygusuz kişiyi düşünürken, gözlerinde güller, kalbinde de leylâklar[195] açtığını söyler.

Anî'nin beyiti, Mihrî'nin aşklarını düşündürür. Mihrî, aşkı anlatışında gösterdiği gerçekten dikkate değer ustalığıyla ve Sinan Paşa'nın oğluna —ki, XVI. yüzyılın **poetessa**'sı[196] için yeni bir Faon olabilirdi— duyduğu umutsuz tutku dolayısıyla ortaya çıkan benzerlikten ötürü, Osmanlı Safo'su takma adını almıştı. Osmanlı şairlerinin aşkı tasvir biçimi, aşkı gerçek bir hastalık hali gibi alan bazı modern fizyologların yaptıkları şu tanımı anımsatır: beyindeki imgelem ve hafıza merkezlerinin bir tür bozulmaya uğraması. Mihrî'nin yaşam biçiminin, Lesbos'un ünlü kızınınki gibi eleştirilecek[197] yanı yoktur ve boynunda amber[198] kolyeyi daima sadakatle taşımıştır ama, aşkta, bizim Avrupalı şairlerimizin pek sık sözünü ettikleri «gizli düğümler, gizli sempatiler», akılla karakterin uyumu gibi şeylerden çok, çağdaş romancıların sözünü ettiği anî, şiddetli, karşı konulmaz, «yıldırım çarpmış» gibi bir duygulanma görmüştür. Bu duygulanma, kendini doğuran varlığı ideal haline dönüştürmekle kalmaz, başka hiçbir şeyi hayal ettirmeyen hafızada da alabildiğine saplantı haline

gelir. Böylece doğanın en sâkin manzaraları, Mihrî'nin yatağı çevresinde oynayıp duran soğuk ay ışıkları, ona, sabahın ilk aydınlığında, tan vaktinde ışıyan ve hayranlık veren hayal gibi görünür.

Kızartılmak üzere alevlerin üstünde çevrilen bir et parçası, duyarsız olmasaydı eğer, tutkunun yiyip bitirdiği bir yüreğin acıları hakkında bir fikir verebilirdi. Mihrî, böyle bir dilekte bulunuyor. Yarinin bir gün acılarını kendisinin hissettiği alevlerce yutulmasını istiyor.

Bu cehennem karşısına paylaşılan bir aşkın cennetini çıkartıyor ve Zatî gibi, kendisine en sevecen duyguları hasreden şair Guvahî'nin iyicilliği ve ihtimamına teşekkür ediyor. İran'ın en ünlü şairlerinden Camî şöyle demektedir: «Sonsuzluğun cenneti, aşkın nefis bahçesinde yaşayanlar için yeğlenecek bir şey değildir.» Mihrî de böyle düşünmektedir. Şiirin yarattığı ideali gerçekliğin belirtileriyle kıyaslamasını sağlayacakların her türlü övgüsünü sonuna dek küçümseyerek, bu güzel yalanın temaşasında yaşamıştır o.

Ancak Amasya'lı **şaire**'nin ideali, aşkın gerçek bir kült olduğuna ve dinsel duygunun özü olan özveri ruhunu esinleyebileceğine inanan düşünürlerin gözünde bir hayli eksiklidir. Bir başka kadın, Sıdkı —ki daha az ateşli olmasına karşın daha yüce esinleri vardır ve gizemli eğilimleri[199] insancıl duyumlamalara aşılamaya yönelir— bunu anlamışa benzemektedir. Özveri, onun için, ancak tasavvufun kalplerin sırlarını keşfetme ve içsel yaşamın gizlerini anlatma yolunda özel bir yatkınlık kazandırdığı birkaç yazarda görülen ince bir çekicilikle sözünü ettiği hareket noktasıdır.

Benzeri eğilimler gösteren bir **şaire**'nin, aşka evrenin yaratılışında önemli bir rol yüklemesine fazlaca şaşmamak gerekir. Aşk, burada yalnızca Hesiodos'da olduğu gibi kozmogonik bir ilke değildir; İbranî geleneklerin, kutsal **Logos**'un ilk biçimi olan **Bilgelik**'e atfettiği yere sahiptir. Bilgelik'in Yahve (Jehova)'ye dünyayı yaratmayı istediğinde yardım edişi gibi, Aşk da, yokluktan evrenin görke-

mini çıkarmaya karar verdiğinde, Allah'a yaratıcı gücünü verir. Yaradılış'dan sonra, O, dünyanın efendisi olarak kalacaktır.

Kim olursan ol, işte efendin O'dur
O'dur, hep O idi, ve O olmalıdır.

Nitekim Sıdkî, onun terkettiği insanın talihsizliğinin ancak göklerden kovulan melekle kıyaslanabileceğini söylemekten çekinmez.

Bu düşünceler, George Sand'ın en özgün romanlarındaki görüşleri andırır. Ona göre aşk, mutlak, yanılmaz, göksel bir güçtür ve önünde dinler, felsefeler ve toplumlar yani herşey, başlarını eğmelidirler. Ancak Sıdkı tasavvuf okulundandır ve hiç bir zaman sosyalizm şüphesine düşmemiştir. Nitekim, Mihrî ve Zeynep gibi, Sıdkı da bir **İndiana** ya da bir **Valentine** yazamayacaktır. Bu şairlerin hepsi bekâr olduklarından, evlilik yaşamının sıkıntılarını çekme durumunda kalmamışlardır. Osmanlı toplumunda evli kadının son derece gösterişsiz koşulları, yine Türk soyunun egemen olduğu[200] bir diğer toplumda olduğundan son derece farklıdır ve itiraf etmek gerekir ki ilham perisi Müz'ün gözdelerine pek çekici gelmemektedir. Osmanlılarda halk kitleleri gibi şairler de, kendi ülkelerinin kadınlarına yabancılardan daha çok hayranlık duyma eğilimindedirler. Fazıl, Fransız kadınlarının inceliğini ve ona gümüş taç yapraklı gülü (beyaz gül) anımsatan güzelliklerini över. Sürekli değiştirdikleri giysileri, zengin olduğu kadar şıktır, der. Ama, erkekler üzerindeki hakimiyetlerini asla doğa kurallarına uygun bulmaz ve düşüncesi bazı yankılar da uyandırmış olan bir Alman subayı gibi, Jeanne d'Arc'ları, Jeanne Hachette'leri yaratmış olan zayıf cinsin, Seine ve Loire kıyılarında güçlü cins durumuna geldiğine nerdeyse inanır. Bir Osmanlı şairinin bu çok karakteristik değerlendirmesi, kadınlarının Avrupalı'ya dönüşmesine Türklerin ne kadar güçlükle alışabileceklerini de yeterince gösteriyor sanırım. Fazıl, Fransız kadınlarının Germen ve Slav ırkı kadınlarının doğurganlığına sahip olduğunu ve

böylece lânetli —şair ilk devrim döneminde yaşıyordu—, kendi elleriyle kendini yokeden ve sağduyudan yoksun[201] tasarıları durmaksızın gerçekleştirmeye çabalayan bir ırka, korkutucu boyutlarda çoğalma olanağı da verdiğini düşünüyordu. Nabî ise oğluna, şair Sururî'nin alabildiğine sövüp saydığı Fransa'dan bir kızla evlenmemesini öğütlüyor ama aynı şeyi, Fransızlar gibi Peygamber yasasını tanımayan Macarlar ve Almanlar için de yapıyordu. Rus kadınlarına karşı da başka bir antipati gerekçesi vardı. Onların, imparatorluğun azgın düşmanı olan kalleş ve hain bir halka mensup olduklarını söylüyordu. Ona göre, savaş çalkantıları ortasında büyümüş olan Kafkas kızları, bir kocayı kendine bağlayabilmenin tek yolu olan barışçı mizaca sahip değillerdi. Korkunç zencilik ise, ancak tuhaflığı güzelliğe tercih eden duygusuzların hoşuna gidebilirdi. Nabî sadece, temiz kalpli, doğru düşünceli ve samimi karakterli, tatlı Gürcü kızına sempati duyuyordu. Bu tercihle, Fazıl'ın Fransız kadınlarına yönelttiği kınamalar arasında doğrusu pek fark yoktu. Avrupa'yı yiğitlikleriyle titretmiş atalarının son derece değişik zevklerini zamanla dizginlemiş olan Osmanlı, düşüncesiyle zevkleri arasında uyum sağlamıştır. IV. Mehmed'in çağdaşı olan Nabî, daha o zamanlar, batılı Prudhomme'un aksiyomlarını anımsatan bir ifadeyle konuşurdu oğluyla. Evlilik yaşamını sık sık sarsan fırtınalardan onun hesabına korkar ve kadında en önemli niteliğin uysallık olduğuna inanırdı. Oldukça kararsız bir kişilik, onu, hiçlikten çok daha fazla korkuturdu. Basit rahatlıkla gevşeyen uluslar, başka hiçbir idealleri kalmadığı zaman, herşeyi rahatları uğruna feda etme alışkanlığını edinirler; bireylerin özsaygısı, özgürlüğü ve hatta bağımsızlığı oldukça kolay fedâ edilen şeyler olur. Ünlü bilge sözüne geri dönülür ve «sakin bir kölelik, tehlikeli bir özgürlüğe» yeğlenir. Benzer durumda İspartalı kadınlar da, hükümdarların en büyüğü, «şehinşah» atalarını böyle bir utanca boyun eğdirebilselerdi, belki de «düşman karargâhından tüten dumanı» sadece seyretmek zorunda kalacaklardı.

Aşk ve kadınlar, şarkılarda olduğu gibi masallarda da önemli rol oynamışlardır. Halk imgelemi, masalcıların anlattıklarından hoşlanır. Altay ve Türkistan sâkinlerinin pek değer verdikleri bir eğlencedir bu. Ve günümüz Osmanlısı'nın yerleşik zevkleriyle de hâlâ uyuşur. Aslında göçebe, burjuva alışkanlıklarını edinmiştir. Avı hiç sevmez, gezintiden de az hoşlanır. Küçük seccadesine oturarak ya da bir kahvede, **meddah**'ın anlattığı önemsiz olaylara ve macera dolu hikâyelere kulak kabartarak nargilesini tüttürmeye bayılır. II. Murad'ın lâlası Zade'nin masalları bu konuda fikir verebilir. Masal biçiminde her ne kadar şiirsellik yoksa da, fantazi vardır. Bu demektir ki halk imgelemi, masallarda Hint etkisinde kalmıştır ve Arap edebiyatının tutsağı olmamıştır.[202]

XI. BÖLÜM

AHLÂKÇILAR

BURAYA kadar, sağdaki ve soldaki ahlâkçılar arasında zekâ yarıştıran tasavvufçuları ve Epikürcüleri gördük; aşırı sağdaki fanatiklerden ve aşırı soldaki sefihlerden sözetmedik. Ancak her ülkede, erdemin tam ortada **«in medio stat virtus»** olduğunu kendilerine keramet belleyen kişiler vardır. Türkiye'de de, durum elverişli olduğunda, bu kişiler önemli konuma gelmekten geri kalmadılar. Başka yerlerde olduğu gibi orada da, gitgide gücünü yitiren dinsel canlılık, yerini kolaylıkla, tek yasası aşırılardan sakınmak gibi görünen bir ahlâka, burjuva ahlâkı dediğimiz şeye bıraktı. Ve bu sözcük, inanılmak istenmese de, Osmanlı İmparatorluğu için daha uygun düşer hale geldi. Eğer bazı taşra bölgeleri, örneğin haşin Bosna ve yiğit Arnavutluk gibi, aristokrat düşünceyi fatihlerin bile söküp atamadığı yerler dışta bırakılırsa, Türkiye, mutlak hakim yönetiminde en mükemmel bir eşitliğe erişmişti. Fetihlerde önemli rol oynamış olan hanedan aileleri söndükçe ve sultanların kaprisiyle, siliklikten kur-

tulan kişiler en yüksek görevlere çağrıldıkça bu eşitlik, mücadele ve savaş günleri tutkularının yokolmaya yüz tuttuğu bir toplum için gittikçe daha geçerli bir kural haline gelmeye başladı.

Temelinde kadercilik bulunduğundan ötürü Muhammedçiliğin asla, felsefî bir ahlâkın gelişmesinden yana olamayacağı sanılabilir. Ama, sırf bir örnek vermek için söyleyelim, XVI. yüzyılda Avrupa'da, ahlâka sınırsız önem kazandırmak için, Saint Paul öğretisini, «köle iradesi» ve mutlak alınyazısı gibi alan protestan okulları vardı. Birbiriyle uzlaşması[203] çok güç teorilere anlam verebilmek için öne sürülen gerekçeleri incelemenin yeri burası değil. Kitleler, böyle güç işlerle hiçbir yerde uğraşmıyorlar. Cantimir, bir Osmanlı'nın dikkatini bu konuya çekmeye çalıştığı bütün denemelerde onun, serbest iradeye olduğu kadar mutlak alınyazısına da bağlı olduğunu gördüğünü söylüyor. Türklerin sâfiyane biçimde söylediklerine göre ahlâk özgürlüğü, «münkirler ve iyi müslüman olmamış Muhammedçiler kıyamet gününde bahane bulamasınlar diye»[204] vardır.

Bu kıyamette yargı düşüncesi, Türklerin davranış biçimi kadar, düşünceleri üzerinde de etki yapmıştır. I. Süleyman döneminde, yüksek **şeyhülislam** göreviyle yükümlü olanların en ünlüsü Ebussuud, dizelerinde, ölüm gününün, eğer arkasından yargı gelmese, en mutlu gün olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler. Şu dizeler, bu çetin ahlâkçının yaşama ve herşeyin çabucak geçip gittiği dünyaya nasıl az bağlı olduğu hakkında yeterince fikir verir: «dünya kâğıdına yazılanlar, nerdeyse bir anda silinip gider.»

Ancak, bütün ahlâkçılar dünyayı lânetlemezler. Aralarından bazıları, ahlâkî eğilimlere fazla önem vermeksizin, uyum sağlarlar ve dünya sahnesinde geçen mücadelelerden korunmanın, bilinç ve şereflerini fantazi ve önyargılarına adamaksızın orada hoşgörü uyandıran bir yer yapmanın yollarını ararlar. Guvahî, bu ahlâkçılardan biridir ve IV. Selim'in uyrukları, teorilerinden zevk alırlar; buna

inanmak için nedenler vardır ve öyle ki, Acem şairi Attar'ın **Musibetname**'sine yaptığı benzetme, genç ve gözüpek ulusları harekete geçiren tutkulara artık boyun eğmez olan Osmanlı toplumunda daha da rağbet görmüştür.

Anlaşıldığına göre şair, mutlak hükümdarlık şeklindeki yönetimde, otoriteyi elde tutan kişilerinin karakterini ve eğilimlerini eksiksiz gözönüne almıştır. Ancak, bu durumu ne değiştirmeye ne de bir başka durumla kaynaştırmaya gücü yetmediğinden, olabildiğince az acı çekmeye bakar. Kitlelerin alabildiğine ihtiyatsızlıkla sürekli yöneldiği kişilerden sakınılmasını salık verir; çünkü onlardan iyi davranışlar değil, tersine sıkıntılar geleceğini bilir. Güçlülerin tehlikeli himayesinin doğurduğu boş umutların ninnisini dinlemek yerine, kendi kişisel faaliyetine, kendi kararlılığına, kararlı kişilere fazla direnemeyen bir dünya düzenine güvenmek gerekir. Ancak en zeki ve en aktif insanlar, eğer susmasını bilmiyorlarsa, tuttukları her işte kesinlikle başarısızlığa uğrarlar. Avrupalılar, Osmanlıların suskunluğu karşısında çoğunlukla korkuya kapılırlar. Günümüzde ancak düşüncenin sonucu olabilen şey, uzun süre tüm bilge kişilerin kabul ettiği bir hesap ya da bir kuraldı. Guvahi'ye göre, uluyan bir kurt, avcıya teslim olur ama ihtiyatlı tilki, tüm tuzaklardan kurtulmayı başarır. Alçakgönüllülük ve sadelik de, en az sessizlik kadar zorunludur. Büyüklük rüyaları, sayısız başarısızlıkla sonuçlanabilir ve lüks giysiler erkeklerden çok kadınlar içindir, çünkü erkeklerin alnına, karakterleriyle parlamak yazılmıştır. İyi yönetilen bir evde yaşayan hizmetkârların en güzel süsü, Allah'ın kullarının kendilerine verdiği yerdir.

I. Selim döneminin **şeyhülislam**'ı Kemal de Guvahi'ninkilere benzer öğütler verir. Dizelerinde, ısrarla alçakgönüllülüğü tembihler. Düşüncesini, zorla kabul ettirmeyi istemeksizin ifade eden kişi, mutlaka daha iyi dinlenir ve etkili olur, diye düşünür. Hoşa gitme çabasına girilmemelidir ona göre. Eğer insan kendi yanlışlarına karşı gerçekten sert olursa, başkalarınınkine sürekli hoşgörü gös-

terebilecektir. Kemal daha da ileri gider: Hoşgörüye gerçek bir iyiliğin de eklenmesini ister. Başkalarının bahçesine, diye düşünür, asla dikenli çalı değil, bol ve güzel meyvalı nar ağaçları dikmelidir. Bu öğütlerde her ne kadar dinsel düşünce kenarda kalmış gibiyse de, güvensizliğin egemen olması gibi bir sonuç asla çıkarılmamalıdır. İnsan, düşünce ve tasarılarını, hatta birlikte yaşadığı kişilerden bile kesinlikle saklamalıdır. Amasya'lı şair Mısrî[205], özgürlükten yoksun ülkeleri gören herkesin önemini kavrayacağı bu talimat üzerinde durur. Aklı başında kişi, der, susmasını bilir ama sağduyudan yoksun kişi bunu hiç başaramaz. Ağzı sıkı bir sırdaş bulunabilir diyeceksiniz. Ama o neden susmayı bilebilsin; değil mi ki siz, bunu beceremediğinizi bizzat ona gösteriyorsunuz. İhanetin düşüncesinden bile yüzü kızaran bir dost sözkonusu, diye ekleyeceksiniz. Ama bize kendimizden daha iyi dost olabilir mi?

Yavuz Selim zamanında, soğuk Hollanda'dan o kadar uzak olunmasına rağmen, namuslu ve çalışkan Hollanda'nın ikinci İncil'i, «Peder Cats»ınkilere fazlasıyla benzeyen bir şiire rastlamak oldukça şaşırtıcıdır. Ama bu ahlâkın da kaynağı aynıdır. Hareket noktası, Yahudilerin kutsal kitaplarında bulduğumuz Sâmî gelenekleridir. Sadaka, orada da aynı rolü oynar ve «fakire ayrılan bu pay», Kur'an'daki teokrasi'ye karşı ve eşitlikçi eğilimler gibi, İslam propagandasına katkıda bulunur. Örneğin, Brahman dininin beşiği ve yüzyıllardan beri kast rejiminin en apaçık yolsuzluklarını görmüş olan Hindistan'da. Nitekim **Pall Mall Gazette**'in 1876'da yazdığına göre, 1871-1872 genel sayımında İngiliz topraklarındaki müslümanların sayısı müthiş bir artış göstererek 40.882.537'ye ulaşmış, hâlâ **Raca**'larla[206] yönetilen bölgelerde ise 20 milyona varmıştır. Guvahi ve Kemal zamanında hiçbir Osmanlı, İslam'ın Avrupa'da toprak yitireceğini ve başka yerleri fethe kalkışacağını öngöremezdi; aynı şekilde Thomas d'Aquin zamanında da Avrupa kıtasının kuzeyinde ve ortasında yenik düşen katolikliğin, Çin'i ve Japonya'yı fethetmeye gideceği düşünülemezdi. Güvenliğin egemen olduğu bu yüzyıllarda ahlâkı, hiciv ögeleriyle silahlandırmak gereksizdi. IV. Murad döneminde, Nefî gibi keskin görüşlü kafalar, olabilenlerin en iyisi bir imparatorlukta bile, herşeyin iyi olmayabileceğini düşünmeye başladılar. Bununla birlikte Nefî, ne bir Acem ne de bir Juvénal'di.* Eğilimlerini beğenmediği insanların davranışlarını, kendi süzgecinden geçirmekle yetinmezdi. Horace ve Boileau'nun **Mektuplar**'ında yaptıkları gibi, kendisine en iyi gelen ahlâkı onlara öğretirdi.

Bu ahlâk, gizemli olmadığı gibi kelbî de değildir. Yeterince belli ki Nefî'nin ne kaba sofuya, ne de sefihe sempatisi yoktur. İkiyüzlü kendini beğenmişleri görüp şaşkına döndüğü zaman, en yüksek yerdekilere bile, sınırlı bilgimize en uygun düşen alçakgönüllülüğü vargücüyle öğütlemiştir. Sefih'in gevşekliği ve iğrenç tasasızlığı karşısında öfkelendiğinde, kör güdülere esir olmak yerine, insanın tutkularına hakim olmasını istemiştir. Bu öğütleri verirken, şimdiki zaman kadar geleceği de düşünür. Bütün enerjisini koruyarak, yükselmekten çok en iyi olmaya çalışan bir insan gibi yaşayarak, talihin tersliklerine tahammüle hazırlanılmalıdır. Bu ahlâkçılar, zorbalar iktidarı altındaki herşeyin korkunç kararsızlığını (oynaklığını) hiç gözden kaçırmazlar. Ancak herbiri, kendi karakterine uygun yolu izler. Guvahi gibi olanı, en zor zamanlarda bile barış içinde yaşamak ister, fırtınalardan uzak durulmasını öğütler. Susmak istemeyen, insanlar ve şeyler hakkında düşündüğü herşeyi söylemeyi seven Nefî gibileri, trajik bir ölüm de dahil, her türlü deneye hazırlanmak zorundadır.

Ahlâkî şiirin en seçkin temsilcilerinin belki de sonuncusu, bu okulun en parlak öğrencisi olan Veziriazam Ragıp Paşa'ydı. Nefî zamanında, imparatorluğun başına gelenlerin geçici olduğu sanılıyordu. Ne zaman ki, III. Os-

* **Juvénal:** (M.S. 60-140): Latin hiciv şairi. **Satire**'leri Roma İmparatorluğu'nun kötülüklerini hicvetmekteydi. (yay. n.)

man ve III. Mustafa İstanbul tahtına oturdular, işte o zaman geleceğe güvenle bakmak çok daha güçleşti. Çok uzun süre yenik düşmüş ve horgörülmüş hristiyanlar, XVIII. yüzyılda hiç de önemsenmezlerdi. İki sultan döneminde de iktidarını korumayı bilmiş olan «şairler sultanı ve veziriazam», Türkiye'nin, düşmanlarına direnmek istiyorsa, reform yapması zamanının geldiğini anlamıştır.[207] Ragıp Paşa'nın çağdaşlarına verdiği öğütler, önce tek tek kişileri düzeltmek istediğini kanıtlıyor. Nitekim onlara, Nefî gibi, «ab-ı hayat»ı aramaya benzeyen temelsiz tasarıları bırakmalarını salık veriyor. Ama güney halklarına egemen çok güçlü bir yanılgıdan, iktidar ve zenginliği gerçek büyüklük sanma yanılgısından korumaya da çaba harcıyor. La Bruyère gibi Ragıp Paşa da çok iyi biliyor ki gerçek büyüklük, saygınlıktan bütünüyle bağımsızdır. Elmas, lâmbanın parlaklığına bir şey ekleyemez. İnsan önce kendini ve sonra da dünyayı tanımayı öğrendiği zaman, çocukça kendini gösterme merakından uzak kalabilecektir. Bilindiği gibi insan, herşeyi yapmaya muktedir Allah'ın yardımı olmazsa, güçsüzlüğe mahkûm olur ve bir ölümlünün alnında küçük bir zafer ışığı parlamasına izin verilirse, (çevrenin - yay. n.) kıskançlığı bu zaferi çok pahalıya ödetecektir.

Ne var ki, bütün bu öğütler sonuçsuz kalmıştır. Şiir, XVII. yüzyılın ünlü Arnavut reformcular olan Köprülüler'in[208] eserini yenileyemeden ölen Ragıp Paşa'yla birlikte ölmüştür. Savaş alanlarında ölüme meydan okuyan kararlılığını olduğu gibi korumasına rağmen, şöhret ve paraya gittikçe daha çok susayan Osmanlı, cesaretini bir ölçüde yitirmişti ve o olmadan da müslüman devletleri ayakta tutmak mümkün değildi. Ayrıca, ihtiyarlara ve yaşlanan halklara musallat olan, Voltaire'in «pococurantisme» (kayıtsızlık, ilgisizlik) adını taktığı, öğretim ve eğitim alanındaki dönüşümü son derece güçleştiren bir hastalığın aldatıcı önerilerine gittikçe daha çok teslim oluyordu.

XII. BÖLÜM

EĞİTİM VE ÖĞRETİM

TÜM Güney Avrupa[209] için bir gerileme dönemi olan XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için daha da karanlık oldu.[210] İncelemelerin durması ve gerek deneylerin gerek sağduyunun kutsallaştırdığı tüm ilkelere ters düşen eğitim, siyasi felâketleri hazırladı ve sonunda kaçınılmaz kıldı. Bugün Türkler kendi aleyhlerine de olsa, **Times**'ın 1876'da okuyucularına anımsattığı temel olgunun gerçekliğini görüyorlar. «**Düşünsel gelişme kalıtsal bir şeydir** ve Türklerin kafası, kuşaklar boyu öylesine işlenmeden kalmıştır ki, kesintiye uğraması mümkün olmayan, en azından pratiği olan bir kültürü bile aşamamışlardır.»

Zorbalıkla yönetilen devletlerde hükümdar, doğal olarak idealdir ve herkes ona göre davranmaya çalışır. Oysa 31 Mart 1876'da İstanbul, «çok talihli, çok güçlü, çok merhametli» Sulhi Ağa'nın, padişah hareminin bu ilk harem ağasının,[211] görkemli cenaze törenini yapmaktadır. Veziriazamın hemen arkasında yeralan bu önemli kişi,

yoksullaşmış ve borçlanmış olan bu ülkede, 180.000 frank ödenek almaktaydı. Halefi, yüce Osmaniye düzeninin büyük nişanını almıştı. Böylesi kişilerin ellerinde büyümüş sultanların, yani Abdülmecid'lerin, Abdülaziz'lerin, V. Murad'ların, yiğit atalarının yücelttiği tahtı utanmadan yıkılmaya terketmelerine şaşırmamak gerekir, değil mi?

Seçkin her ailede haremağası başbakandır (Bizans hükümdarları yönetiminde yetkilerinin neler olduğu bilinir). Kadınların, tutsakların ve çocukların yükümlülüğünü alan bu kişi, yüksek sınıfa öyle tuhaf bir eğitim verir ki, sonuçları bugün, en sıradan kişilerin bile gözüne çarpmaktadır. Öğretim durumu da daha tatminkâr değildir.

Müslüman halkların uygarlığı hakkında fikir sahibi olmak istenildiğinde, şimdiki zamanla geçmişi hep karıştırmaya yatkın olunmuştur. Ve böyle davranıldığında, Çağdaş Hindistan'ı inceleyerek Brahmanizm hakkında fikir edinmek isteyenlerin, Valmiki'nin Rama'nın başarılarını ezgilendirdiği dönemin hiç değişmediği sanısına kapılanların yanlışına düşülür. Arapların, Acemlerin ve Türklerin şimdiki zamandan çok farklı günler yaşadıkları kesindir. Harirî'nin Arabistan'ı, Firdevsî'nin İran'ı, Bakî'nin Türkiye'si şanlı çağlar yaşadılar.[212] Doğulu bir bilge sözün «imparatorlukları yüceltir» dediği bilim, bugün verimsizleşmiş okullarda eskiden başarıyla işleniyordu. Politikalar genellikle, toplumların gerileme gerekçelerini tamamen dış nedenlerde arayarak yanılırlar. Kuşkusuz, içinde bulunulan hal ve şartlar, bireylerin olduğu gibi devletlerin yıkımını hızlandırabilirler ve gerek enerjinin, gerek zekânın, olayların etkisiyle tamamen işlemez olduğu durumlar olur. Ama olağan durumlarda hastalık, özellikle içtedir ve düşman, eskiden alınması olanaksız ama bugün artık terkedilmiş kentlerin kapısına dayandı mı, yaşam hemen hemen sönmüş demektir. Parlak grek-roma uygarlığının tamamiyle mahvolmuş gözüktüğü zamanlarda İslam kılıcı Avrupa'yı titretirken, Peygamber'in muzaffer askerleri, geleneksel öğreti gibi inandıkları şu aksiyomu tekrarlarlardı: «Hekimin mürekkebiyle şehit kanı eşdeğerdir.» Oysa o devirde, soyluluğunu gururla ilân eden feodal derebeyi, imzasını atmaktan bile âcizdi. Romalılar gibi Araplar da Yunanlıları efendileri gibi kabul ettiler. Yunan şaheserlerini şevkle çevirdiler; Avrupa'da gecenin karanlığı hüküm sürerken onlar, Yunan bilim hazinelerini korudular; ta ki Rönesans, Batı dünyasında geleceğin düşüncesini görkemli bir biçimde uyandırıncaya kadar. Arapların, görevlerini tamamlayıp dünya sahnesini daha aktif işçilere bıraktıkları güne kadar, bilimi nasıl popüler hale getirdiklerine, hem şairleri hem bilginleri tanıktır.[213]

Arap düşüncesini benimsemeye yatkın olmalarına rağmen, Osmanlıların, Arabistan'ı alabildiğine yüceltmiş olan ilkelerden hoşlandıkları pek sanılmamalıdır. Nitekim, olanlar, hiç bir kuşku bırakmayacak kadar açıktır. II. Mehmed, I. Süleyman, II. Beyazıd, bugün hristiyan dünyasında tahtta olanlardan çok daha okumuş hükümdarlardı ve Osmanlı edebiyatına adlarını bıraktılar. Kitlelerin görüşlerini yansıtan şairler, uyrukların da sultanlar gibi düşündüğünü göstermişlerdir: «Bilgin bir kişi görür görmez, der bir Osmanlı şairi, ayaklarına kapanmak ve ayağının tozunu öpmek isterim.» Ama, itiraf etmek gerekir ki bu tür hayranlık, sık sık acı deneylere mâlolmuştur. Örneğin Lâmiî, bir yazısında[214], okumuşların kıt düşünceli olduklarını şiir şeklinde ifade ediyor. Bu dizeler edebiyat adamlarının, cimrilikleriyle kendilerini küçümsenecek duruma düşürdüklerini ve birbirlerini pohpohlamak ya da başkalarını yermek dışında başka hiçbir şey için biraraya gelmediklerini söylüyor. Aynı şekilde, Molière'in büyük ustalıkla çizdiği Trissotin ve Vadius da, XIV. Louis zamanı şairlerinin portreleri değil midir? Edebiyatta gelişmeyi sağlayanlara yöneltilen iğnelemelerin değeri ne olursa olsun, çalışmaların başarısızlığında bireylerin rolü ikinci planda kalır. **Ravz ül ahyar** (İyi İnsanlar Bahçesi) yazarına bakılırsa, müslümanlar arasında uzun zamandır inanılan şey şudur: Muhammed, bilgisizlik ve cimrilik egemen olduğunda, yani ışıksız kalındığında ve bencil tutkulara kapılındığında halkının mahvolacağını önceden haber vermiştir. Nitekim

Araplar, Acemler ve Türkler, bilgisizliğin getireceği tehlikelerden uzun süre çok korkmuşlardır. Sakınılacak şeyleri ve tehlikeleri yurttaşlarına anlatmak için, gülünçleştirme ve sağduyu ögelerini birlikte kullanmaları bu yüzdendir. Bir Acem diyor ki, cahil birinin kapıcısı, efendisini soranlara şöyle cevap verebilir: «Evde kimse yok». Osmanlı İmparatorluğu'nda çok büyük etki yapmış olan Lâmiî de cahilleri korumazdı:

Nadan özinde bir hünerin yüz sayar müdam
Bin aybı olsa bir kezin itmez nazar ona

Bir ehl-i fazlı görse müzeyyen kemal ile
Bir aybı varsa bin hüner içre değer ana[215]

Bu nükteli şair, evini bir okumuşa kiralayan cahilin sızlanmalarından sözederken de taşların kendilerine çarpan hoş sese yankılarıyla cevap verdiklerini, kuş cıvıltılarıyla lâle ve gül yapraklarının yırtıldığını; develerin dahi devecinin türküsüyle neşelendiğini söyler. Şiire ve müziğe karşı duyarsız kalabilmek için taştan daha katı, hayvandan daha aptal olmak gerekmektedir.

XVII. yüzyılda bu geleneklerin hâlâ gerçekten gücü vardı. O zamanlar Nabî, oğlunun yaptığı araştırmalar üzerine şiir yazmıştı ve bu şiir, o dönemin eğitilmiş kafalarının anlayacağı biçimde, güç öğretim sorunu üzerine bilgiler içeriyordu.[216] Oysa, Bizans İmparatorluğu'nu fethedenlerin, o denli uzun süre ve o denli utanılası koyu bir cehalete gömülü kalan Batılı imparatorlar gibi düşündüklerini sanmak pek işimize gelir. Bilinmelidir ki, iman kuralının Kilise otoritesi değil de bir kitap olduğu her dinde, belli derecede bir öğrenim zorunludur. Bir papaz loncasından ziyade, okumuşlar sınıfı demek olan **ulema** (bilginler)'nın adı bile, bilimin alabildiğine gösterişsiz bir iş haline indirgenmediğini anlatmaya yeter. Asla gizem kabul etmemiş bir din sisteminde, insanlara bilimin zayıflık olduğunu öğütleme gereksinmesi niye duyulsun? Bu gizem yokluğu, yaşama karşı özel bir tavır zorunluluğunu getirmiştir. İşte bu yüzden Nabî, çalışmayı (işi), Allah'ın emirlerinden birinin tamamlanması olarak görür. Açıktır ki bu emir, ilkel düşkünlüğü kabul eden öğretideki gibi, bir ceza olamaz; tersine, hem mutluluk hem de insanın kurtuluşu için konulmuş bir kurtarıcı kuraldır o. İnsanın yapabildiği tüm çalışma türleri arasında, zekâyı geliştiren, yaşamı onurlu kılan, onu sıkıntı sürüsü olan sayısız kötülüklerden koruyan en asil çalışma biçimi, inceleme (araştırma)dır. Romalı şair gibi Nabî de, bu tür çalışmanın görenekleri daha hoşgörülü hale getirdiğini saptar; Roma'nın en büyük hatibi gibi, gerçek teselliyi yaşlılık yıllarında bulduğunu söyler; oysa, yaşamın tüm arzuları, ölüme yaklaşan kişiyi terkederken, onu sanki yalnızlığa ve kedere teslim ediyorlar sanılır. Araştırmanın sağladığı yararlar tablosu karşısına, kaba zevkleriyle ne sıkıntıyı, ne bıkkınlığı ve ne de varlığın iğrençliğini uzaklaştıramayan cahilin acınılacak koşullarını getirir Nabî.

Müslüman, Kur'an'ı incelemekle ve kutsal kitabın yazıldığı dil olan Arapça'yı öğrenmekle işe başlamalıdır. Arap edebiyatının ne kadar zengin olduğu öğrenildiği zaman, bu dili inceleyen insanın neden mutluluk duyduğu anlaşılır. Okumayı seven Osmanlılar, dikkate değer pek çok eserin yazıldığı dil olan Acemceyi de öğreniyorlardı.[217]

Kur'an'ın öğrenilmesi sırasında, onun içerdiği hukuk biliminin de incelenmesi gerekir. Nitekim Yahudilerde de hukuk, **Pentateuque**'ün (Musa'nın beş kitabı - ç. n) temelidir. Nabî'nin burada kastettiği şey, herhalde, Osmanlı mevzuatını kutsal kitaptan çıkarmış olan dört büyük sünnî yorumcudur. İlk bakışta, bir yasanın açıklanması için bu kadar çok açımlamaya gerek olmadığı sanılabilir. «Ama insan düşüncesi, diyor Vacherot[218]; en açık seçik metinleri tutar». Muhammed'in taraftarlarına verdiği yasa yorumuyla uyuşmazlığı görmek için, bir Fransız'ın, bir İngiliz'in ve bir Yunanlı'nın İncil'deki mevzuatı açıklayış tarzına bakmak, yetecektir.

Eleştirmeli açıklamaların değeri ne olursa olsun, «toprağı olanın, kavgası da olur» diye düşünen Nabî, oğluna,

hukuk bilimini incelemesini salık verir; çünkü bu bilim, küstah dalaverecilere engel olmak ve onurlu insanları savunmak için en iyi araçtır. Şair Nabî, yaşamı ve insanları, idealize etmeye kalkışmadan oldukları gibi çizen pratik bir ahlâkçıdır. Ne var ki, Nabî'nin önerdiği incelemenin, belki bireylere yararı dokunabilirdi ama Osmanlı toplumu için hayli zararı olurdu. Çünkü ilkesi, vahyedildiği varsayılan bir metin olan her yasa, daima kanonik olarak kalacak, gelişemeyecektir. Roma hukuku eğer Müslüman hukukundan üstünse, bunun nedeni, «yazılı akıl» niteliği olsa gerektir.

Şairimizin dediğine göre, çok gerekli bir diğer öge de mantıktır; zira yargıların doğruluğu, eylemlerin doğruluğunu etkiler ve bir safsatanın zayıf yanlarını yakalamayı öğrenen kişi, insanların içinde devinip durdukları, yanlışlarla körleşmiş ya da tutkuların egemenliğindeki karmakarışık belirsizlik içinde doğru yolu bulma yeteneğine, bir başkasından daha fazla sahiptir. Nabî'nin çağdaşları, Aristo'nun ve ünlü Arap hekimi İbni Sina'nın mantığını kullanıyorlardı. III. Napolyon döneminde mantık, hayli ilgi çekmekteydi ve kolejlerde mantık dersi, imparatorluk geleneklerine uygunluk bakımından şüpheli hale gelen felsefe derslerinin yerini almıştı. Türkiye'de ise, her felsefe kolay kolay benimsenmezdi. Nitekim şair Gazalî, **El Munkızı min ad dalal** adlı kitabında, Fransız kamuoyunu yönlendirmek için imparatorun görevlendirdiği bakanlar kadar kuşkulu gözüküyordu. Felsefe hakkında kötü sözler söylemek kolaydır. Ama insan türümüz üzerinde olağanüstü etkiler yapmış olan halklar, yani Hintliler, Yunanlılar, Almanlar, felsefî dehanın en yüksek mertebelerine erişmişlerdir. Bu dehadan yoksun olan Türk halkı, diğerleri gibi, zaferlerine rağmen zorunlu olarak ikincil bir role itilmiştir.

Felsefe için varolan endişeler, fizik ve doğa tarihi için sözkonusu değildir. Nabî bu bilimleri, zekâ düzeyini yükseltici olarak görür; çünkü onlar yerküremizi ve üstünde yaşayan varlıkları yöneten yasaları tanıtırlar. Eserlerini çevirdikleri ama tanrısal esin'in[219] otoritesi yanında ikinci

planda gördükleri Aristo ve Pline, Osmanlıların rehberleri olmuşlardır. Avrupa uzun süre başka usta görmedi. Ama modern bilim yaratıcılarının ortaya çıkmasından sonra, insan aklının doğa egemenliğine üstünlüğünü kanıtlamaya çalışan devâsâ harekete yabancı kalan müslüman ulusları hayli gerisinde bırakmakta da gecikmedi. **Vates** sözcüğünün çifte anlamına rağmen Nabî, aslâ bir peygamber değildi ve bilimin yerinin eşsiz olduğunu o keşfetmedi. Ona göre şiir, ülkesinin diğer şairlerinin de inandığı gibi, insanın ulaşabileceği bilgilerin doruğuydu ve onun gözünde, yaşadığımız şu dünyada hiçbir şey, şiir yazanla karşılaştırılamazdı; bu düşünceye, XIX. yüzyıl Fransız şairlerinin bazılarında, örneğin Alfred de Vigny'de de rastlamak mümkündür.

Bu yanılsama, halklarda olduğu gibi tek tek kişilerde de, hem vasat bir bilimsel yeteneğin hareket noktasıdır hem de, bilim uygar toplumda, savaştan tarıma, sanayiden idareye dek yönetimi ele aldıkça, bazı uluslarda olumsuzlukları daha da vahimleşecek düşünce yapısının çıkış noktasıdır. Hiddetlenen Don Kişot silahlarını suya attığında, gerçek bir şövalye gibi davranmıştır ama, yiğit kişilerin yaşamının bu silahlara bağlı olduğunun farkında değildir. Artık bu tür protestolar, savaşların sonucunu ve halkların kaderini bilimin kararlaştırmasını engelleyemiyor. Benzeri bir durumda Osmanlılar, soyutlama özelliği gerektiren araştırmalar gördüklerinde korkacaklardır; Osmanlı gençliği, hatta temel bilgilerle bile şaşkına dönecektir. Mekanik işlerden biraz hoşlansalar bile, ancak becerikli ve aktif bir mekanikçinin göstereceği çaba ve sebatları yoktur. Osmanlılarda, çilingirlik, dülgerlik, marangozluk, duvarcılık v.b. çok aşağı görülen işlerdir. Bütün kötülüklerin anası olan gevşeklik ve tembellik, eğlence düşkünlüğü, pislik[220], dilencilik «ahlâksızlığın en kötüsünü»[221] doğururlar.

Bilindiği gibi, Roma İmparatorluğu'nun çöküş döneminin en meraklı ayrıntılarını, taşlama şairlerine ve iğneleme yazanlara borçluyuz. Bu ayrıntılar, Osmanlı şiirinde de eksik değildir.

XIII. BÖLÜM

HİCİV VE İĞNELEME

OSMANLILARDA tutkulu bir dönem yaşandı. Yürekler fetih tutkusuyla, ne yazık ki insanlığın içgüdülerinden biri olan yıkma ihtiyacına tekabül eden tutkuyla, dolup taştı. Askerî şef olarak kabul edilen sultanlar, böylesi bir görevin gerektirdiği niteliklere genellikle sahiptiler. Karargâhta doğan hükümetler gibi sultanların otoritesi de keyfî nitelikteydi; ama düşmanın önünde —ve Osmanlılar daima cihad yaparlardı— pek çok avantaj sağlardı. Böyle durumlarda, esasında uysal bir soydan gelen halkın, yergiye büyük bir eğilimi olamaz. Nükteli bir şairin, oldukça tehlikesiz birkaç yazısı, eleştirici kafalara rahat rahat yeter. Acem şiirinin etkisine karşı Leâ'lî'nin hicivleri işte böyledir. Şair, İran'lı olarak kabul görmüş ve bu niteliğiyle II. Mehmed'in sarayına alınmıştı. Gerçek kökeni öğrenilir öğrenilmez hemen saraydan uzaklaştırıldı. Leâ'lî, bunun öcünü şu iğnelemesiyle almıştı:

Gevhere kıymet olmaya kânda
Dürr bahâsın bula mı ummânda

Söylenür nükte vü meseldir bu
K'olur elbet çırak dibi karanu

Eğer âdemde ma'rifet ise murâd
Ne fazilet virirmiş ana bilâd

Taşd an sâdır oldı gerçi güher
Mu'teberdür velî niteki hüner

Rûm'da kellelenmesün mi 'Acem
Oldı bu 'izzet-ile çün ekrem

Acem'ün her biri ki Rûm'a gelir
Ya vezâret ya sancak uma gelir*

Halk, önemli bir kişiliği gülünçleştirmek ya da aptal birinin sevimsizliğini açığa vurmak için, iğneleme fırsatını zaman zaman bulur. Rivayete göre, II. Beyazıd'ın damadı ve paşası olan Sırp dönmesi Ahmet Paşa bir gün, esirlerle dolu bir hamama girer. Oradaki gençler, şu iki dizeyi doğaçtan söylerler.

«Göğün namusu lekelendi şimdi
Melekler şeytana hizmet zorundalar.»

İyi bir şair olan paşa da şu dizelerle cevap verir:

«Gök zaten kördü, şimdi sağır da oldu
Çünkü herkes şiir söylemeye kalkışınca dünyada dilsiz kalmadı.»

Ne var ki, kuvvetin zaferinde Tanrı taleplerinin en az korku uyandıran ifadesinin görüldüğü fetih dönemlerinde, sultanlar ve paşalar halkın taşlamalarıyla pek karşılaşmazlardı. Mutlakiyetle yönetilen devletlerde yergi, önce adaleti ele alır; çünkü onun getirdiği kötülükler, askerî

* Latifî, Tezkire, 290. (yay. n.)

başarıların görkemiyle gizlenemez. Tüm hakları ayaklar altına alan başarılı bir general, oynadığı rolü tamamlayan pek çok şeyden yoksundur. Yüksek görevli için ise iş daha da zordur; çünkü mesleği, eksikliklerini affetmez ve bundan galipler ve mağluplar hemen hemen aynı derecede zarar görürler. Nitekim, imparatorluğun en parlak döneminde bile Osmanlı halkı kadıları pek kollamamıştır; çünkü bu halk, insan tabiatı üzerinde az yanılan ve doymazlığın nereye dek götürülebileceğini acı deneylerle öğrenmiş bir halktır. Bir şair şöyle demektedir:

Haris âdemden olsa tan mıdır seğ
Kanaat babı içre her nefes yeğ

Cihânda râzı ba bir üstühvane
Anın toymaz gözi iki cihane

Bunu bin ur kapundan yüz çevürmez
Anı okşamasan yanunda turmaz*

İnsan türü doğal olarak açgözlüyse eğer, kadılar zamanla şu örneğe benzemek zorunda kalırlar:

Yalun kılıç idi kâdılar ol zamanda
Her biri şimdi bir içi hâli gılâfdur*

Zorba yönetimler özellikle yumuşak başlılığa değer verdiklerinden, henüz bozulmamış kadılar, yalnızca cahillikleri nedeniyle tehlikeli oluyorlardı. Lamiî, kazasker Müeyyed-zade için yazdığı dizelerde bu düşünceyi dile getiriyor:

Cahili riş ü cübbe vü destâr
Âlem içinde sikke-sûret ider

Açmayup perdeyi sükût itsün
Yoksa kendüye çok mazarrat ider*

* Beyitlerin tümü, Lamiî'nin **Letaifname**'sinden aktarılmıştır. (yay. n.)

Asyalı-olmayanlar böylesi yolsuzlukları düzeltmeyi düşüneceklerdir. Dindar bir Osmanlı ise, yolsuzluğu Tanrı'yla barışık olmanın yolunda yeni bir motif olarak görür; zira her zaman en kolay şey, bu dünyanın işlerini düzeltsin diye ona yollamaktır. Lamiî'nin kanısı şudur:

Şikayet etme Hak'dan halka derviş
Dilersen savmak üstünden kazayı

Yüri tebdil idüp ahlâkun evvel
Taleb kıl her nefes Nak'dan rızayı

Bu efâl ile irmezsin murâda
Abes kılma kabul olmaz duayı

Müberhendür bu söz aklî ve naklî
Kul azmayınca Hak virmez belâyı*

Kadıların, insanları terbiye etmesi ve ruhlarında doğru yolu gösteren duygular uyandırması mukadder kutsal araçlar gibi görülmeye hazır oldukları anlaşılıyor. Hikâye edildiğine göre, resmî görev alan bir kadı, gittiği kentte bir kethudanın evini kiralar. Kethuda, yüksek bir kişiye gösterilen saygıyla onu ağırladıktan sonra, adını sorma cesaretini gösterir: «Görev yaptığım her yerde, diye cevap verir kadı, çok korkunç bir kişi olarak kabul edildim ve bu yüzden bana Azrail Kadı derlerdi.» Bir kadı adının, ruhu vücuttan ayıran ölüm meleğinin adına yaptığı çağrışım, soru soranı hiç de şaşırtmışa benzemez. — «Bana da, der, burada Kara Şeytan derler, yani isimlerimiz pek güzel uyuşuyor. Bu kentin halkı çok kötüaür ve Allah'tan hiç korkmazlar. Uyum içinde çalışacağımıza eminim, siz onların ruhlarını gövdelerinden ayıracaksınız, ben de üzer-

* Bkz. **Latifeler** (Letaifname) - Lamiîzade Abdullah Çelebi, a.y. s. 123. (yay. n.)

lerine umutsuzluk yağdıracağım. Zira başka türlü haklarından gelemeyiz.»*

XIV. Louis döneminde, başarılarıyla cesaretlenen Fransız edebiyatçıları daha az uysal olmaya başladılar. Aynı şekilde I. Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında da şairler, hoşlanmadıkları önemli kişilere karşı hicivler yöneltmeye başladılar. Süleyman'ın veziriazamı Rüstem Paşa, binlerce iğneli yazıyla, küçümsenmenin öcünü alan şairlere pek düşmandı. Yine veziriazam Lütfü Paşa, seçkin bir hukukçu ve tarihçi olmasına rağmen, şiirden hiç zevk almazdı. Ünlü bir kitabın çevirmeni Hindistan'dan geldiği zaman, yirmi yıllık emeğinin ürünü olan çalışmasını[222] ona sundu. Ama Paşa, bu kadar yıl neden hukuk alanında derinleştirici çalışmalar yapmak için kullanmadığına şaşırdığını söyledi Ali Çelebi'ye. Kitabı satın alan ve Süleyman'a sunan **defter emini** Ramazanzâde, basit düşüncesine öfkelendiği Rüstem Paşa için yazdığı şu dizeleri de padişaha tekrarlamaktan geri kalmadı: «Kıymetli taşların değerini yalnız kuyumcular anlar, diğerleriyse cam diye bakarlar; aptallara erdemden söz etmemek gerekir, çünkü değerlendiremezler.»

Delibirader'in düşmanlarına yaptıklarıyla karşılaştırıldığında bu iğneleme, oldukça zararsızdır. I. Selim'in kardeşi ve kurbanı mutsuz Korkud birgün, onun acı alaylarıyla öyle yaralanmıştı ki başının vurulmasını istedi. Delibirader ancak, sarhoşluk yüzünden böyle sözler söylediğini **kapıcıbaşı**'na kanıtlamak suretiyle kendini affettirebildi ve Korkud öldüğünde de ona, hem dokunaklı hem cesurca yazılmış bir gazel adadı. Türkler her ne kadar, müslüman ahlâkını pek onurlandırmayan kötü alışkanlıklara karşı hoşgörülü iseler de, Delibirader, iğnelemeleri kadar bu tür alışkanlıkları da ısrarla yaymaya çalıştığı için, pek çok düşman edinmişti. Sonuçta, Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde, ölünceye dek kaldığı Arabistan'a çekilmek

* Yazar, öyküyü Lamiî'nin **Letaifname**'sinden aktarmaktadır. Bkz. **Latifeler**, a.y. ss. 122-123. (yay. n.)

zorunda kaldı. Dolayısıyla onu bir Osmanlı Juvenal'i gibi düşünmek boşunadır. Çünkü o zamanlar, imparatorluğun gerilediği ve daha düzeyli, daha az kişisel taşlama türünü yarattığı dönem, henüz gelmemişti.

Sultanlar için şanlı bir dönemde bile şairler böylesine gözüpektiler. III. Mehmed zamanında, taşlama espirisinin geliştiğini kanıtlayan bir olguya rastlıyoruz ve bu, zamanla şiir sanatında olduğu kadar, halkın sevgisini kazanan diğer eserlerde de açığa çıkıyor. Yiğit Arnavutlardan olup, imparatorluğun gücüne önemli katkılar getiren Veziriazam Sinan Paşa, Goletta (Halkülvad), Arabistan ve Gürcistan fetihleriyle kazandığı zaferi Eflak'ın alınmasıyla taçlandırmayı düşündüğü sırada, yeni ayın çarşambasında (4 Şaban 1004 / 3 Nisan 1596) öldü ve Türkler o günü yılın en uğursuz günü diye kabul ettiler. Beş kez veziriazam olan bu sert asker, şiirden, hristiyanlık kadar nefret ederdi. Kendisinden defalarca yakınmış olan tarihçi Ali, bazı şairlerin Sinan Paşa için yazdığı iğnelemeleri bize saklamış bulunuyor. Bu şairler Sinan'la alay ediyorlardı; çünkü, Parmakkapı yakınında, birçok şairin mezarının bulunduğu yere komşu, yani onun karakterindeki bir kişiye hiç uygun düşmeyen bir yerde kendine şahane bir mezar yaptırtmayı düşünmüştü. Ölümü Parmakkapı semtinde duyulduğunda, rivayete göre, mezarından sanki cehennemin gayya kuyusundan geliyormuşcasına bir ateş çıktı, zira ruhu, tıpkı iç karartıcı seslerle kaçan bir karga gibi uçuyordu kara bulutlar arasında.

I. Ahmed'in Sadrazamı Derviş Paşa'nın trajik ölümü de (10 Şaban 1015 / 11 Aralık 1605), halk şiirinde taşlamayı canlandırdı. Derviş, her balkona (cumba - ç. n.) bin dukalık vergi koyarak İstanbul'da nefret uyandırmıştı. Oysa kafes ardındaki kadınlar —müslüman ya da hristiyan— işsiz güçsüz bir yaşamın kaçınılmaz hale getirdiği meraklarını tatmin için kendilerine kalan olanaklardan çok güç vazgeçerler.

Derviş, boğulduktan sonra hâlâ kımıldadığı için, başını bizzat **padişah**ın kestiği söylenir; saray tarihçisi de

bu harekete hayran kalır (böylesi kişiler her yerde birbirine benzerler): «Denizanası kafası gibi korkunç olan başı, tanrının yıldızlı göğü altında yuvarlandı» diye yazar. Ama taşlama, bu basit benzetmeyle yetinmemiş, bu konu üzerine Türkiye'nin en seçkin şairlerinden biri olan Azmizade Haletî, diğerleri bir yana, 80 beyit yazmıştır.

I. Ahmed döneminde, taşlama ustası Niksarî öldüğü sırada (1614) gerileme döneminin başlangıcı hissedilir hale gelmişti. III. Murad'ın tahta çıkışından IV. Murad'ın ergin yaşa geldiği döneme kadar, Osmanlı yazarlarının sözettiği 300 şair arasında sadece birkaçı üne lâyık görülmüştü. Murad, 1793'de Fransız jakobenleri gibi, ülkesini terörle kalkındırmak istiyordu. Juvénal'in «dazlak Neron»u, taçlı şairle karşılaştırıldığında kuzu gibi kalır. Murad, hemen hemen tüm vezirlerini öldürtmüş ve onun hükümdarlığı döneminde taşlama düşüncesi son derece dikkate değer bir gelişme göstermiştir. Yabanıl atalarını anımsatan bir kuvvet ve çevikliği, karanlık ve gür saçları, derin çizgilerle ayrılan kaşları altında alev alev yanan kara gözleri vardı; sık ve koyu renkli sakalı, fizyonomisinin korkunç ifadesine ekleniyordu.

Kahve ve tütün[223], IV. Murad'dan daha yaman düşman görmedi. O, uyarıcı ve uyuşturucuya karşı, şarabı ve afyonu «şeytan vekilleri» ya da «Şehvetperestlik çadırının dört direği» arasına koyan müslümanlardan daha fazla peşin yargılı değildi. Ancak, her toplantının muhalefet düşüncesini beslediğini ve bunun da zorba Devletlerde daima zorbadan kurtulma arzusunu doğurduğunu biliyordu. Tütün ya da Beliğî'in Yemen'den gelen sevimli konuk dediği bir fincan kahve içerken yakalayacağı her kişinin kafasını uçurmak için, geceleri tek başına dolaşan **padişah**'ı, şiir de adım adım izliyordu:

«Zenciyi (kahve) yasaklamadan ve suçsuz tütün dumanını mahkûm etmeden önce, bize uykusuz geceler geçirten haremağalarını kovun; zulüm gören kalplerden yükselen kanlı buharı yokedin.»

Keyif verici ve uyuşturucular hakkında, yasa adamlarıyla şairler, genellikle aynı görüşü paylaşmazlar; çünkü «zevk dünyasının dört unsuru» ya da «zevk sedirinin dört yastığı» derler onlara.

Atalarında son derece canlı olan şiir zevki, bir ara, Murad'ın hemen öfkelenen karakterine ağır basmıştır. Dönemin en büyük Osmanlı şairi Nefî gözüne girmeyi başarmış ve **Siham-ı Kaza**'daki **ulema** hicivleri, bu dehşetli ve kuşkulu zekâ (Murad - ç. n.) üzerinde olumsuz etki yapmamıştır. Hiç kimseye saygı göstermeyen, vezirler ve yazarları küfürlerle süslediği iğnelemelerle kırıp geçiren, fil, deli, hain, eşek, köpek, gürcü, domuz yavrusu gibi sıfatları kullanmaktan çekinmeyen —bütün bu sıfatlar, Sadrazam Gürcü Mehmed'e yönelttiği hayli kısa sövgüsünde toplanmıştı— Nefî, kuşkusuz, herkesi etrafında diz çöktüren bu beğeniden hoşlanmıştı. Ama Hicri 1039, 14 Zilhicce'de (25 Haziran 1630) İstanbul üzerinde korkunç bir kasırga patladı. O sırada Beşiktaş'taki yazlık sarayda, Sultan Ahmed köşkünde bulunan sultan, Nefî'nin, **Siham-ı Kaza** taşlamasını okuyordu. Ayakları dibine yıldırım düştü. Korkan Murad, kitabı yırttı, şairi yanından uzaklaştırdı ve Allah'ın gazabını yatıştırmaya çabaladı. Bununla birlikte korkusu geçince, şaire yine lütufta bulundu. Ancak Sadrazam Behram Paşa için yazdığı yaman bir taşlama, Nefî'nin hayatına maloldu. Sultan, vezirin şikâyetlerini geriletecek gücü kendinde görmedi ve ulema, onu cellada teslim eden **fetva**'yı verirken fazlasıyla mutlu oldu. Kötüye kullandığı alayla ona hitabederek, kararlarını şu dizelerle dile getirdiler:

«Taşlamalar yazan ve Nefî denen şair
Cehennemlik ruh gibi ölüme yollanabilir.»[224]

XVII. yüzyıl başlangıcının hiciv şairlerinden biri olan Veysi, hırçın bir mizacın esinlendirdiklerine Nefî gibi boyun eğmek yerine, ülkesindeki çarpıcı kötülüklerden çok, bir tür yurtseverlikten esinlenmişe benzer. Mektuplarıyla,

Peygamber efsaneleriyle ve zamanın karışıklıklarının ve çürümesinin gerçek bir tablosu olan **İstanbul için öğüt** (Nasihat-ı İstanbul) adlı siyasal taşlamasıyla üne kavuşmuş olan bu yazar, IV. Murad'ın seleflerinden biri olan Sultan I. Ahmed'e, zorunlu reformlar hakkındaki görüşlerini sunma arzusu içindeyken, bir gece, en ünlü kişiler ve hükümdarlar arasına götürüldüğünü anlatır: Adem, Habil, Şît, Musa, Ömer, Osman, Cengiz, v.b.. Ölüler diyalogu biçimindeki bu düşler kitabı (Vakaname-i Veysî), önemli siyasal dersleri ve imparatorluğun gerileme nedenleri üzerine derin düşünceleri içerir. Veysî'de[225], Juvénal ve Montesquieu karışmış gibidir. Ama uluslar, böyle çetin danışmanlara pek kulak vermezler; yanılsamalarını paylaşan ve küçük kusurlarına karşı hoşgörülü olanları dinlemek daha hoşlarına gider.

Veysî, ve Nefî'leri yaratmış olan dönemi izleyen XVIII. yüzyıldaki düşünsel uyku, hiçbirşeyin durduramayacağı gerilemenin[226] habercisi olmuş ve keskin görüşlü İngiliz diplomatları, birkaç yıl önce bu gerilemenin hayli çarpıcı bir tablosunu çizmişlerdir.[227]

NOTLAR

ÖNSÖZ

(1) Giov. Batt. Donato, **Della Litteratura de' Turchi** (Venedik, 1688).
(2) Giamb. Toderini, **Litteratura turchesca** (Venedik 1787).
(3) Bkz. II. Katerin'le mektuplaşmaları.
(4) Voltaire'in Fransası'nda bile. Bkz. Lanfrey, **L'église et les philosophes au XVIII. siècle.**
(5) Tabil Galland Arabistan'ın altın çağından sözediyordu.
(6) Herbelot'un **Bibliothéque Orientale** önsözünden.
(7) 1800 yılları başlarında Chabert, Alman İsviçresi'nde Osmanlı şairlerinin biyografilerinden oluşan bir koleksiyon yayınladı. **Biogrophische Nachrichten von Vorzüglichen türkischen Dichtern** (Zürih).
(8) 1856'da öldü.
(9) Halen Fransa'da Kolej, Peşte ve Kazan Üniversitelerinde profesör olan kişiler.
(10) W. Radloff, **Proben der Volksliteratur der Türkischen Staeme Süd-Sibirien** (Petersburg, 1866 ve sonraki yıllar).
(11) Osmanlı İmparatorluğu tarihçisinin ve Osmanlı şiirinin çizgisi doğrultusundaki Fransız dilbilimcileri arasında, ilk sırada çok değerli **Notice sur Mir Ali-Schir** (Mir Ali Şir Üzerine Notlar) (Paris, 1858)'in bilimadamı yazarı ve **Nabi** (1857) çevirmeni Belin'i (kısa bir süre önce öldü); Doğu Dilleri Okulunda Türk dilini bütün incelikleriyle öğreten M. Pavet de Courteille'i saymak gerekir.
(12) Litvanya kökenli M. Chodzko, İran'da hayli uzun yıllar yaşadı.

(13) Vambéry, **Reise in Mittelasien,** 1864 —**Skizzen aus Mittelasien,** 1868. — **Cagataische Sprachstudien,** 1867.

(14) A. Chodzko, **Specimens of the popular poetry of Persia,** 1842. İran (Acem) İmparatorluğu'ndaki Türklerin şiiri, eserin çok büyük bir bölümünü oluşturmaktadır.

(15) 1836-38. Hemen hemen aynı yıllarda (1835) Fluegel, değerli bibliyografyacı ve tarihci Hacı Halife'nin **Sözlük**'ünün latince çevirisini Leibzig'de yayınlıyordu. Bu sözlük, Türkiye'yi ve müslüman ülkeleri inceleyenler için vazgeçilmez bir eserdir.

(16) **Halk şarkılarına göre doğu yarımadasındaki milliyetler, Revue des Deux Mondes** (1859-1867).

(17) 1 Şubat 1873 tarihli **Revue des Deux Mondes.**

(18) İran İmparatorluğu'ndaki Türkler, sanırım daha sonra yapacağım ayrı bir inceleme gerektirecektir.

(19) Hammer'in dört ciltlik eserinin baskısı tükendiğinden, Osmanlı şiiri üzerine tek tam eser olan bu bilimsel eseri bugün bulmak bile zordur.

(20) Floransa'da yayımlanan **Revue Européenne**'de ve Paris'de yayımlanan **Révue politique et littéraire**'de çıkmıştır.

I. BÖLÜM

(21) **Samarkand Firdevs-i manend.**

II. BÖLÜM

(22) Ali'nin (f. 9) ve Neşri'nin (f. 24) dedikleri gibi.

(23) Temaşacı münzevi, vaiz.

(24) Balkan.

(25) Rüyayı şiir şeklinde anlatan Sadettin (f. 9)'dir; Ali (f. 9), Solakzade (f. 3), Lütfi (115), Cihannüma (sf. 676) bu ayrıntıyı bilmezler.

(26) **Poésie populaire des Magyars** (Macar halk şiiri) çalışmamda hangi rolü oynadığını göstermiştim. **(Revue des Deux Mondes,** 1 Ağustos 1870).

(27) İdris, fol. 30 ve 31.

(28) Bkz. **Antologia** (Antoloji)'da **L'épopée asiatiche** (Asya destanı).

(29) Aynı türden diğer ürünler için, **Histoire des poètes ottomans** (Osmanlı şairleri tarihi) adlı makaleme bakınız. **Rivista europea** (Floransa Şubat-Mart 1877).

(30) Fransız aleksandren dize gibi **mesnevi** de, en fazla kabul ettirilmek istenen biçim olarak, destansı türe ve bazı tarihsel ya da önemli konulara ayrılan büyük şiirlere en uygun biçim olarak görülmüştür. **Mesnevi**'de yarım dizeler birbiriyle kafiyeli olmalıdır. Şiirde çok büyük bir rol oynamış olan bu biçimin değeri, özellikle bizimkinden tamamiyle farklı olduğundan, çevirilerinden çok esprisi ve eğilimlere verdiği yerle ortaya çıkar.

III. BÖLÜM

(31) Süleyman'ın onu banyoda yitirdiğinde, yoksulluğa düştüğünü sanıyor.

(32) Mihri.

(33) Hammer, **Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis aufunsere Zeit, mit einer Blüthenlese aus zweitausend, zwei-hundert Dichtern** (Peşte, 1838) CLXVI. Ferdewsi. — Bkz. **Biographie universelle,** Michaud, Hammer bölümü. Çalışmalarıyla Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nu tanıtmaya büyük katkılarda bulunmuş olan bilgin yazarın kabul ettiği eksik çeviri sistemi üzerine yerinde gözlemler.

(34) Latifî ve Aşık, s. 251, **Biographische Nachrichten von Vorzüglichen Turkischen Dichtern, nebst einer Bluthenlese aus ihren Werken, Aus dem Turkischen übersetzt von** Thomas Chabert (Zürih, 1800).

(35) Comte de Gobineau, **Les Perses** (Acemler).

(36) Bkz. **Bible de l'Humanité** (İnsanlığın kutsal kitabı).

(37) Bkz. Barthélemy ve Méry'de Mısır efsaneleri - **Napoléon en Egypte** (Napolyon Mısır'da) - Notlar.

(38) Bkz. Talbot, **La légende d'Alexandre** (İskender efsanesi) (Paris, 1850), Le Court ve Talbot, **l'Alexandriade** (1863).

(39) **Description de la vie d'Alexandre** (İskender'in yaşamının tasviri).

(40) Latifi ve Aşık'ın Tezkireleri, Chabert, s. 85.

(41) Miraç, Arif ve Nabi, Peygamber'in göğe yükselişini ezgilendirmişlerdir.

(42) I. Selim'in çağdaşı olup 1546'da ölmüştür.

(43) Daha Peygamber hayattayken anlatılan mucize.

(44) Latifi, **Biographies** (Tezkireler), Chabert çevirisi, s. 300.

(45) 9.109 beyit ihtiva eden bu şiir (Muhammediye), Muhammed'le ilgili efsanelerin, doğmatik ve tasavvufçu yazılarla birlikte, tam bir koleksiyonudur. - Bulak baskısında (1840) açıklamalar da vardır; Kazan (1845) baskısı ise yalnızca metinleri içerir.

(46) Bizzat söylediğine göre «yiğit ruhludur ve istediği kadar kadın olsun, süs ve takıları horgörür.»

(47) **L'Economiste français** (Fransız ekonomisti) (Aralık 1875). Abdülaziz'in yaşamıyla ilgili en ilginç ayrıntıları vermiştir.

(48) Bu ünlü hükümdarın diğer oğlu Beyazıd, Şii'leri ortadan kaldıran ve dünyayı titreten bir Süleyman olmayı düşler.

(49) Şair sultanların anlatımı, **Histoire des poètes ottomans** (Osmanlı şairleri tarihi) (Rivista europea, şubat-mart, Floransa, 1877) adlı incelememde bulunmaktadır.

IV. BÖLÜM

(50) Bkz. Hammer, **Geschichte der schönen Redekünste Persiens,** Viyana, 1818.

(51) **Schirin Ein morgenländisches romantisches Gedicht** (Leipzig, 1809), Baron de Hammer'in çok özgür çevirisi.

(52) Atkinson çevirisi, Londra, 1836. [J. Atkinson, Nizami'nin **Leyla ve Mecnun**'unu Farsça'dan çevirmiştir. (yay. n.)]

(53) Chézy çevirisi, Paris, 1807.

(54) Bkz. Renan, **Le Cantique des Cantiques** (Neşideler Neşidesi).

(55) Bay Valerga, Ömer bin Ferid çevirisinde, bu şairle Laure ozanı arasındaki ilginç benzerliklere işaret etmiştir. (Floransa, 1874).

(56) Bkz. Lannau, **Michel-Ange poète** (Şair Mikelanj).

(57) Firdevsî, **Şehname,** Mohl çevirisi.

(58) Perviz takma adı için öyle çok kaynak var ki, en iyisinin hangisi olduğunu söylemek zor.

(59) «Genç, güzel ve bütün kalpleri arkasından sürükleyen.» Bilindiği gibi XIV. Louis sarayında O'ndan, Racine'in bu dizesiyle sözediliyordu.

(60) **L'Empereur Héraclius et l'Empire byzantin au VII. siècle** (İmparator Heraklius ve VII. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu).

(61) Aşık ve Latifi, **Biographies** (Tezkîreler).

V. BÖLÜM

(62) Bossuet.

(63) XVI. Yüzyıl Fransa'sının bu ünlü şairi Romen kökenliydi.

(64) Bkz. **Histoire littéraire de la France** (Fransa edebiyat tarihi), Cilt XXIII.

(65) Tacite, **De moribus Germanorum.**

(66) Gérusez, **Histoire de la littérature Française depuis ses origines** (Başlangıcından bu yana Fransız edebiyatı tarihi).

(67) Bkz. **La justice dans la Révolution et dans l'Eglise.** etc. (Devrimde ve Kilisede adalet).

(68) **Gül ü Bülbül,** Hammer çevirisi (Peşte, 1834).

(69) «Ad moralia scripta sermo turcicus videtur idoneus», (Ahlakî konular Türk dili için uygun görünüyor - yay. n.) diyordu William Jones, **Poeseos asiatica commentarii.**

(70) Bir protestan misyonerin kaleminden çıkan ve **Revue Britannique**'de yayınlanan bu çok ilginç inceleme, Afrika'da İslam'ın gelişmesi hakkında tam fikir veriyor.

(71) Bkz. Guerraz, **Correspondance d'Orient** (Doğu Mektupları). **Revue Britannique,** Aralık 1876.

(72) Bkz. Bousquet, **De Yeddo à Paris** (Yeddo'dan Paris'e), **Revue des Deux Mondes.**

(73) III. Ahmed döneminde (1703-1730) şair Vehbi, büyük bir cildi, padişahın dört oğlunun sünnetini ezginlendirmeye ayırıyordu!

VI. BÖLÜM

(74) Günümüzde, Meclis Başkanı ve aynı zamanda Molière çevirmeni olan Vefik Paşa tarafından çevrilmiştir.

(75) **Die Thierfabel und das Thierepos.**

(76) **Humayûnname** deniyordu; çünkü bir Hind prensi için hazırlanmıştı. «Bu kitap,» diyor Herbelot, «Arapça ve Acemce Pilbay ya da Bidpay (Beydeba - yay. n.) olarak bilinen bir filozof tarafından Dabşelim adlı bir Hind kralı için hazırlandı.» Gölgesinden bile korkan zorbalar için yazılmışa benzeyen bu kitap, tüm Asya'da yayıldı:

Masal eğer yolunu yapmazsa
Gerçek asla giremez krallar evine.

(77) Bkz. **Histoire littéraire de la France** (Fransa edebiyatı tarihi), Cilt XXII - A. Rothe, **Les Romans du Renart** (Renart'ın romanları). Denildiğine göre Vulpin, kurnaz Hainaut kontunun adı olan Reinhard ya da Reinier'i aldı; Zeller, **Histoire d' Allemagne** (Almanya tarihi) - Alman İmparatorluğunun kuruluşu.

(78) **Le Rapt de la Bukovine, d'après des documents diplomatiques** (Diplomatik belgelere göre Bukovin'in kaçırılması) (Paris, 1875); **Gli Albanesi in Rumenia,** Gregorio III. (Floransa, 1873).

(79) Lirik şiirlerin toplamına **Divan** denir. **Kaside** lirik veya övgü konularında kullanılan biçimdir. En az on, en fazla ondört beyitten oluşan **gazel,** erotik, bezme ilişkin fikirler ya da istiareli ifadede kullanılır. **Terci** (tercii bend), kaside ve gazelin bir karışımıdır, ancak, çift kafiyelidir. Karışık konuları işleyen

mukataa da aynı türde bir karışımdır. **Glosse** (beş veya altı beyitli) hafif konulara özgüdür. **Rubai** hiciv, hikmetli düşünce ve yargılara uygun düşer. **Muamma,** muammalar için, **lugaz** bilmeceler için, **müfredat** iltifatlar için, **maklub** muvaşşah şiir için, **tarih** vakanüvislik için kullanılır. (Bkz. Hammer, **Geschichte der osmanichen Dichtkunst).** Bu son şiir tarzı, pek şiirsel olmamakla birlikte, uzun süre rağbette kaldı ve son **padişah** ve sadrazamının düşüşü, İstanbul'da dahi mutlakiyetçi iktidarın tehlikelerinin tüm ruhları tedirgin ettiğini gösteren vakanüvisler için bir vesile oldu. (Önderi Arnavut bir anadan doğma Mithad Paşa olan) **Genç Türkiye** bu inançtan doğmuştur. Başlangıçtan beri safları arasında bir Arnavut'un oğlu olan ve Abdülaziz devrinde bir süre Devai nazırlığı (Adalet Bakanlığı) yaptıktan sonra Paris'e sürgün edilerek burada 1867'de çok saldırgan bir mizah dergisi çıkartan ünlü bir şair ve dilbilimciyi, Ziya Paşa'yı da bulunduruyordu. (Revue britannique, Haziran 1867.)

VII. BÖLÜM

(80) Ahlâki ya da destansı tasavvuf şiirleri derlemesine **hamse** denir.

(81) İbni Kâtip, İslam'ın yalnızca tarihinden değil, doğmalarından, ahlâkından, v.b. da sözeder.

(82) **Summa theologica.**

(83) E. Burnouf, **Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien** (Hint Budizmi tarihine giriş).

(84) Osmanlıların bu çok yüceltilen tasavvuf şairi (XIV. yüzyıl) 24.000 beyitlik eserinde Tanrıya, kutsal aşka, ölümsüz ruha övgüler yazmıştı.

(85) «Allah'ın kötü yola koyduğu kişinin, yolunu düzeltebilecek rehberi yoktur artık».

(86) Bilgin Hacı Halife'nin (Katip Çelebi - yay. n.) hacimli eseri **Keşfül fi asma kûtub**'unu Fluegel, bu yorulmak bilmez Alman, latinceye çevirmiştir (Leipzig, 1835-58); bu çeviri, Osmanlı yazarlarıyla ilgili başvurulabilecek en iyi rehberdir - **Résumé encyclopédique des sciences de l'Orient** (Doğu bilimlerinin ansiklopedik özeti)'nde (Almanca) Baron de Hammer, **Bibliothèque orientale** (Doğu kütüphanesi) yazarı Herbelot gibi, Osmanlı bilgininin kitabını temel almıştır.

(87) Romalılar, maymun her zaman maymundur **(simius semper simius)** derlerdi.

(88) Patin'in Yunan tiyatrosu üzerine yaptığı nefis incelemeler, trajedi yazarlarının bu doğmadan hangi payı aldıklarını gösterir.

(89) Bunu, **Nationalité hellénique d'après les chants populaires** (Halk şarkılarına göre Yunan ulusallığı) incelememde **(Revue des Deux Mondes)** kanıtladığımı sanıyorum.

(90) **Düşünceler**'ine bakınız. Cousin baskısı - Eski baskıları özenle kısaltılmıştır. - **Provinciales** (Taşralılar) da bile, Molina'yla birlikte, özgür irade yanlısı cizvitlere karşı kaderciliği savunur.

(91) Bkz. J.J. Ampère, **Histoire littéraire de la France avant le XII. siècle** (Fransa'nın XII. yüzyıldan önceki edebiyat tarihi).

(92) **Şükran** şiiri.

(93) Luther cesurca «köle irade» diyordu.

(94) Bkz. Sainte-Beuve, **Port-Royal** - Jansenius'un ünlü eseri **Augustinus**'un incelenmesi, müslüman kaderciliğiyle jansenist öğretiler arasında ilginç bağlar olduğunu gösteriyor.

(95) Bkz. Jouffroy, **Cours de droit naturel** (Doğal hukuk dersleri).

(96) Dr. Tholuck, **Sufismus** (Sufilik) (Eserleri, Gotha, 1863-1867).

(97) Sufi, Acemcede, dünyadan kopmuş, ruhanî kişi anlamına gelir. Sufizm, İslamlığın ilk yıllarına, Hicret'in II. Yüzyılına kadar uzanır ve kurucusu Said ebu Şair'dir. O yüzyılda, derinleştirilmiş çalışmalar bu öğretiyle yapılıyordu. Avusturya'da Hammer, **Histoire des belles-lettres persans** (Acem edebiyatı tarihi) kitabında bu konu üzerinde çok durdu ve **Gülşen i Raz** başlıklı tasavvuf şiirini yayınladı. Fransa'da da S.de Sacy, Feridüddin Attar'ın **Pendname**'sini yayınlamıştı; Garcin de Tassy, XII. yüzyılda Kudüs'te doğmuş en ünlü süfilerden İzeddin'in, engin etki yapmış bir mezhebin sistemini sergilediği **Fleurs et fruits** (Çiçekler ve meyvalar)'ını çevirdi. [İzzeddin'in kitabının adı **Kuşlar ve Çiçekler**'dir. yay. n.]

(98) Geleneklere bağlılık iddialarına rağmen Sünniler, Peygamber öğretisinin yorumunda hayli bölünmüşlerdir. Ama Osmanlı İmparatorluğu yine de bu yorumlardan sadece dördünü kabul etti ve bağlılığını sürdürdü: hanefilik, malikîlik, şafiîlik, hambelîlik

(99) Bkz. Alman Gervinus'un eseri, **Histoire du XIX. siècle** (XIX. yüzyıl tarihi), Giriş.

(100) Latifi, Chabert çevirisi **Biographie des poètes ottomans** (Osmanlı şairleri biyografisi).

(101) Bkz. Mary Summer, **Les religieuses bouddhistes** (Budist Din kadınları) - Eugène Burnouf, **Introduction à l'Histoire du Bouddhisme indien** (Hind Budizmi tarihine giriş).

(102) Bkz. Munk, **La Palestine.**

(103) Seyyid'ler, ilk İslamlık düşüncesine sadık kalarak, kutsal kişilerin koruyuculuğunu da, keşişliği de kabul etmezler; oysa Şiiler bunu Sünnîlerden de çok abartırlar.

(104) Her iki sultan da tasavvuf şiirleri yazmışlardır. - Bkz. **Histoire des poètes turcs** (Türk şairleri tarihi) çalışmam. (Rivista europea, şubat-mart, 1877).

(105) 1684'de öldü.

(106) Diğer tasavvuf şairleri için **Histoire des poètes ottomans** (Osmanlı şairleri tarihi) çalışmama bakınız.

(107) Türk atasözleri bir çok koleksiyonda toplanmıştır. Venedik Mekitaristleri tarafından yayınlanmış olanında çeviriler de eklidir.

(108) Talihli alınyazısı olanların başı üzerinde süzülen efsane kuşu.

(109) Fransız şairinin dizeleri anımsatılıyor:

Kendininkileri adayanlardan
Malını esirgemez Tanrı.

Ancak Osmanlı şairi hiç de alay niyetinde değildir.

(110) Bkz. **Histoire des poètes ottomans** çalışmamdaki biyografisi.

(111) Bkz. Rousseau, **Le Parnasse oriental** (Doğu Parnas'ı), İbrahim Ethem'le bir **derviş**'in söyleşisi.

(112) Cantimir, I. Murad, Notlar, belli başlı dört **derviş**'i anlatıyor; halka şeklindeki tuhaf danslarını ve çılgınca öfkelerini tasvir ediyor.

(113) **Histoire des poètes ottomans** (Osmanlı şairleri tarihi) çalışmamda, XVII. yüzyıl ve Köprülüler «saltanatı» başlıklı bölüme bakınız.

(114) Cantimir, II. Ahmed, Notlar.

(115) Gezegenimiz için söylenen şey, içerdiklerine de, yani zenginliklere, şereflere, insan toplumlarına v.b. uygulanıyor.

(116) **Histoire des poètes ottomans**'da Osmanlı şiirinin altın çağı bölümüne bakınız.

(117) Şedid ve Şeddad, Ad'ın oğulları, Nuh'un torunları.

(118) Juvénal, Anibal'in savaş başarılarının, okullarda tumturaklı konuşma konusu haline geldiğini de anlatıyor.

(119) Dünya.

(120) Türkistan'ı ve Çin'i yönetmekle görevlendirdiğinde, oğlu Tûr'a Feridun'un bu unvanı verdiğini iddia ediyor Acemler.

(121) Keyaniyan hanedanının ikinci kralı.

(122) Bu İran kralı, güçlü hükümdar tipidir.

(123) Bkz. Cantimir, **Hist. de l'Empire ottoman** (Osmanlı İmparatorluğu tarihi), I. Süleyman.

(124) «Söylediklerim benden bilinmemeli, ağzımdan çıkan sözcükleri biçimlendiren kutsal esindir.» Kendisi için böyle söylüyordu Edirne'de (Cantimir, **II. Ahmed**).

(125) Bkz. Delaunay, **Moines et Sibylles dans l'antiquité judeo-grecque** (Yahudi-Yunan antik çağda Keşişler ve kâhin kadınlar).

(126) Cantimir ve onun yorumunu benimseyenler, bu dizede İsa'nın kurtuluşunu ve izleyen dizelerde de Tanrının cisimleşmesini (İncarnation) görüyorlar. Parçanın geri kalan kısmı, dünya ışığı durumundaki İsa'yla şairin bütünleşmesini ifade ediyor. Diğer bir çeviri biçiminde esas metine daha az bağlı kalınıyor —bence yanlış— ve cisimleşmiş Kelâm (Hristiyanlıkta teslisin ikinci kişisi) sonuna kadar konuşuyor; Mısır üzerine yazılan dize ise, onun bu ülkeye kaçışını imâ ediyor.

(127) Kahire'de büyüyen Mısrî, oradaki adını değiştirmedi. Bu kent, adını eski Mısır'dan alıyordu. Cantimir'in yorumu böyle. Belki de bu olguyla, ilk olarak orada konuşan ve Mısır'da hristiyanlığın kurucusunun eğitimini gören şairin yaşamı arasında bir yakınlaşma var.

(128) Her zodyak işareti için.

(129) Hiçbir şeyi tutkuyla arzulamıyorum ve buna rağmen arzulayabileceğim hiçbir şeyim de eksik değil.

(130) «Kilisede en yüksek mertebe sahibi ve Yasa yorumcusu olan papa gibi, denilebilir.» (Cantimir, **Hist. de l'Emp. ottoman,** Orhan).

(131) Ona Bursa şeyhi ve molla'sı adını takan Cantimir, mollaları başpiskoposlar ve Metropolit'lerle karşılaştırıyor.

(132) Güçlü **ulema** loncası; yasa ve Din yorumuyla yükümlüydü.

(133) Ne evleniyorlar, ne evlenecekler. (S. Luc, XX, 35).

VIII. BÖLÜM

(134) Osmanlı tarihçileri ve özellikle **Tac-üt Tevarih** yazarı, Trinité hayranlarını işte böyle isimlendiriyorlardı.

(135) II. Mehmed'ten ve İstanbul'un alınışından sözederken, hristiyanların hesapları konusunda, XVI. ve XVII. yüzyıllarda protestanların katolikleri düşündüğü gibi düşünülüyordu: «İstanbul kiliseleri, onları lekeleyen putlardan arındırıldılar; hristiyan pisliklerinden temizlendiler. ... Böcekler ve sürüngenlerle dolu yıllar geçtikten sonra, Yaradanın sayesinde gelen sevindirici

gün, orayı tektanrıya inananların evi haline getirdi.» Sanki Cromwell konuşuyor gibi geliyor insana.

(136) «Allah, iman edip sâlih amel işleyenleri fazlı ile mükafatlandırır...»

(137) Sadettin, **Tac-ut Tevarih**, Garcin de Tassy çevirisi.

(138) Bütün eksikliklerini anlattıktan sonra, «Türkler iyi askerdiler, yiğittirler, diyor **Times** 1876'da; yoksunluklara karşı tasasızlıkları ve ölümü önemsememeleri, onları levanten uyrukların çok üstüne çıkarıyor.» Ne var ki bu iddia, imparatorluğun bütün uyrukları için doğru olmaktan çok uzaktır. Örneğin Arnavutlar, Doğu'nun ilk askerleridirler.

(139) Bu ilginç mektubun çevirisi, **Le Journal des Débats** (Tartışma gazetesi), Ağustos 1876 sayısında bulunabilir.

(140) «Türk ordusu, diyor başlıca İngiliz gazetesi, gerilemekte olan toplumsal ortamda oluşmuş olmasına rağmen, modern dünya düşüncelerine direnen dinsel tutku ile canlılığını koruyor.» (**Times**, 10 Ağustos 1876).

(141) Fransız asaleti Devrim sırasında da sürer; Vendéen'ler, v.b. ülkelerine karşı papa ve kral için savaşırlar.

(142) **Yeniçeri** ya da yeni birlik.

(143) Tanrıya başvurma anlamına 1001 isimden biri - Tesbihleri 100 tanelidir, yüzüncüsü çekilirken Allah'ın adı tekrarlanır. Cennetin kapılarını açan bu basit sofuluk, gevşekliğe gittikce gömülen bir halkın pek hoşuna gitmişti.

(144) Hristiyan ailelerden her on çocuktan birini isteyen yasa, ancak IV. Murad zamanında yürürlükten kalktı.

(145) XVI. yüzyıl yeniçerilerinin şaraptan daha etkili dedikleri bu içkinin yarattığı gülen yüzler, Hugo'nun güzel «savaş rüyaları»na benziyor olsa gerek.

(146) «Murad, pek belirgin kötülüklerine rağmen, bedeninin ve zekâsının yüksek erdemlerinin farkındaydı... İşlerini büyük bir sağlamlıkla yaptığı için saygınlık kazandı. Çalışmayan, başarılı olmayan ya da tamamiyle düşkünleşen bir girişimden asla vazgeçmezdi; hiçbir güçlük onu durduramaz, hiçbir terslik onu yıkmazdı ve denilebilir ki eğer yaşamının enginliği, dehasının enginliğine ve yüksek ruhuna cevap vermiş olsaydı, evreni fethedebilirdi.» (Cantimir, **Murat IV**).

(147) Kutsal sünnilerden biri olan Ebu-Hanife Bağdat'a gömüldü.

(148) Sadettin, Sultan Cem'in trajik sonunu anlatırken bu özlü sözü hatırlatır (**Tac-ut Tevarih**).

(149) Cantimir, **Empire ottoman** (Osmanlı İmparatorluğu) I. Süleyman.

(150) «Yasa koyucu» sultan, yasa metnini kendine saklıyordu sanki, diyor safça Cantimir; zira uygulama, «zorbalık» biçimindeydi.

(151) «Yürekleri lekeli kırkbin kişinin bir kısmı öldürüldü, diğerleri zindanlara atıldı.» (Sadettin, Cilt IV. fol 233) - Bu fırsattan yararlanan bir Acem şair «kaynakları verimli ve zekâ dolu sultan» diye övgü düzmüştür. Ne yazık ki, cellatların pohpohlayıcıları hiç eksik olmaz.

(152) Toderini, **Letteratura turchesca** (Türk edebiyatı), Venedik 1787'de bu parçanın müziğini yazmıştı.

IX. BÖLÜM

(153) **Poeseos Asiatica commentarii.**

(154) «Bu dünya şemasını yaratmıştır.» (S. Paul. I. Korentliler dönemi, VII, 31).

(155) Güneş.

(156) Gözlerin nuru.

(157) Türkler güle öyle tutkundurlar ki, gül ve gül ağacı adına şiirlerinde her an rastlanır.

(158) Sözünü ettiği güzellerden biri olan bülbül de, Mesihî gibi gül hayranıdır.

(159) Bkz. **Histoire des poètes ottomans**, çalışmamdaki biyografisi (Rivista europea, şubat-mart 1877).

(160) Bu sultanın Baki'ye adadığı bir şiirini biliyoruz. - Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamda Süleyman'ın biyografisi.

(161) Bkz. **Baki's des groesten türkischen Lyrikers Divan** (Viyana, 1825) - Bu çeviri baron de Hammer'indir.

(162) Molière ve **Misanthrope** hayranlarına, şu ünlü hikmetle cevap veriyordu: «Gülüyorsunuz madem, felâkete uğrayın!».

(163) Delille de kışı ezgilendirmişti.

(164) Kur'an «Günahların kaynağı» diyor.

(165) **La Terre et l'Homme** (Yeryüzü ve İnsan).

(166) Bkz. Dr. Fazio'nun bilge eseri, **L'Ubbriachezza.**

(167) Bu takma ad, Gazalî'nin yaygın düşüncelere uygun düşmediğini gösteriyor.

(168) Ne yazık ki tumturaklı sözleriyle ünlü. - Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmam. (Rivista Europea, Şubat-Mart 1877)

(169) Bkz. Korkud'un ölümüne ağıtı ve biyografisi. **Hist. des poètes ott.** çalışmam.

(170) Chateaubriand, **Etudes historiques** (Tarihsel incelemeler); paganların örf ve âdetleri.

(171) **Histoire de la Turquie** (Türkiye tarihi).

(172) Gibbon, **The history of the decline and fall of the Roman empire** (Roma İmparatorluğu'nun gerileme ve çöküş tarihi).

(173) **Epitre aux Romains** (Romalılara mektup) I, 26.

(174) «Her türlü fuhuş, eskiden üstünlük tasladığı kentlerde, hâlâ başı yukarıda yürüyor. Kurbanlarını en genç yaştakilerden seçiyor, v.b.» Matthieu, **Les Peuples de la Turquie** (Türkiye halkları).

(175) Bkz. Matthieu, bu ilginç tiyatronun bir piyesinin analizi.

(176) Dr. Virey, **Histoire naturelle de genre humain** (İnsan Türünün Doğal Tarihi) - Virey burada, tüm fizyolojistlerin bir tür sözcüsü durumundadır.

(177) Cantimir, Cilt IV., 44-45, II. Süleyman.

X. BÖLÜM

(178) Rusçuk'ta derlenen ve **Zeitschr. der Deutschen Morgen**'de yayınlanan şarkılar - 1865.

(179) Kadın - düşmanı Proudhon bile ondan, olağan haliyle hırçın olan tonuna zıt düşen özel bir hayranlıkla sözediyor. (Bkz. **De la Justice** (Adalet üzerine).

(180) Lucrèce, **De naturâ rerum.**

(181) Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamda (Rivista europea, şubat-mart 1877) II. Mehmed'in biyografisi.

(182) Türkiye'de, yabangülü ağacı aslâ bahçelerden sökülüp atılmaz.

(183) Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamda II. Murad'ın biyografisi.

(184) II. Selim, «güzellik şarabı»ndan sözederken bu iki sarhoşluğu özdeşleştirir.

(185) Divan'ında sadece aşk parçaları vardır. Böylece, sultanlar imparatorluğunda son derece uğursuz olan İnebahtı gününü unutmuştur. **Hist. des poètes ott.** çalışmamdaki biyografisine bakınız. (Rivista europea).

(186) Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamda, Beyazıd'ın biyografisi.

(187) **Turpe senilis amor** (İhtiyarlıkta sevgi ayıptır - yay. n.).

(188) Ağırbaşlı Pascal, dünyanın geleceğine. burnunun biçiminin karar verdiğini itiraf ediyor.

(189) Sultana «tutsağın oğlu» denildiği biliniyor.

(190) Bkz. **Femmes en Orient** (Doğuda kadınlar) çalışmam. - Türkler ve Hammer, **Geschichte des Osmanischen Reiches.**

(191) II. Selim, bir kadın için yazdığı dizelerde, efendisinin esiri gibi konuşuyor onunla.

(192) Nakarat şöyle: «Vücudum, sana duyduğum aşkla paramparça.» - Guatelli, **La lyre orientale** (Doğu şiir sanatı) (Türkçe).

(193) **Della letteratura de'Turchi** (Türk edebiyatı) - Venedik, 1688 Donado, yüksek Cumhuriyetin İstanbul'daki elçisiydi. Venedikliler, Avrupa'nın dikkatini Osmanlı İmparatorluğu üzerine çekmeyi ilk başaranlar oldular.

(194) Zatî.

(195) Leylâk, matem çiçeğidir.

(196) Ünlü **salique** yasasını kabul eden Fransız dilinde **poetessa, autrice, scrittrice, pittrice** v.b. sözcüklerinin karşılıkları yoktur.

(197) Bkz. Aşık, **Biorgraphies des poètes** (Tezkire).

(198) Bakireler kolyesi.

(199) **Mecmua'ul Ahyar**'ı tasavvuf şiirine dahildir.

(200) İran İmparatorluğu. Bkz. **Voyage en Perse** (İran'a seyahat), Hommaire de Hell.

(201) Osmanlı şairi, en samimi Fransız cumhuriyetçilerinden biriyle aynı görüşü paylaşıyor. Fransız, XVIII. yüzyıl sonunda şöyle diyordu: «Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yüzyılda yaptığı kıyımı, Devrim altı ayda yaptı».

(202) **Kırk Vezirler** (Belletête tarafından yayınlanmış, Paris, 1812), özgün eser olmaktan çok çevirilerden oluşur. - Bununla birlikte bazı özgün Türk masalları vardır. Bunlardan biri, XIV. yüzyıl sonuna ait bir savaş romanı olan ve Almancaya Dr. Hermann Ethé tarafından çevrilen (Leipzig, 1871) **Seyid Battal'ın Serüvenleri**'dir. Bkz. **Contemporary** (mart, 1877)'da M. Ralston'un makalesi.

XI. BÖLÜM

(203) Bkz. A. de Gasparin, **Luther.**

(204) Cantimir, **Hist. de l'Empire ottoman** (Osmanlı İmparatorluğu tarihi). Joncquières çevirisi, Cilt II, s. 124.

(205) Bursa'lı **şeyh**'le karıştırılmamalıdır.

(206) Sadece Bengal'de 20 milyondurlar. Bazı bölgelerde halkın yüzde 80'ini oluştururlar. «Hiç şüphe edilmesin, diye ekliyor İngiliz gazetesi, Muhammed yandaşları, Hinduların arasında ve bizim yasalarımız altında arttılar, hem de güçlü oldukları zamandan daha büyük bir hızla. Daha dikkat çekici olan şey,

Hindistan İmparatorluğumuzda, topu topu sadece 896.658 hristiyanın olmasıdır.»

(207) Ama Ragıp Paşa'nın gerçek reformculara özgü ne samimiyeti ne de enerjisi vardı. - Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamdaki biyografisi.

(208) Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamda XVII. yüzyıl bölümü (Rivista europea).

XII. BÖLÜM

(209) Bkz. Aulnoy markizi, XVII. yüzyıl sonu İspanya'sı üzerine ilginç anıları.

(210) Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamda Gerileme Devri, (Rivista europea, şubat-mart 1877).

(211) Utanç verici harem ağalığı kurumu, kadınların içinde bulunduğu koşulların sonucudur. Ulusların geleceği bu koşullara bağlıdır (yeni anlaşılmaya başlanan gerçek).

(212) Bkz. **Hist. des poètes ott.** çalışmamda, fetihler döneminde şiir ve altın çağ.

(213) Bkz. Sédillot, **Histoire des Arabes** (Arapların tarihi).

(214) **Defter ül letaif,** (Nükteli sözler kitabı) - Şiir ve nesir karışımı.

(215) **Defter ül letaif.**

(216) Nabi'nin Hayriye'sinin çevirisini, Pavet de Courteille'e borçluyuz (Paris, 1857).

(217) Bu konuda ikna olmak için, İran (Viyana, 1818) ve Arap (Viyana, 1850-1857) edebiyat tarihi üzerine Avusturyalı Baron Hammer'in yazdığı eserleri okumak yeterlidir.

(218) **Histoire de l'école d'Alexandrie** (İskenderiye ekolü tarihi).

(219) Cantimir'in dediğine göre, büyük bir bilgin ve iyi bir astronom olan Türk hocası ona, Muhammed'e atfedilen bir mucizeyle uzlaşmadığı durumlarda astronomi yasalarını asla hesaba katmadığını söylemiştir.

(220) Türk kentlerinde köpek sürülerinin, halk sağlığı için çok zararlı olan çöplüklerde âdeta görevli oldukları bilinir.

(221) Osmanlıların, modern bilimleri etkili biçimde öğrenme yetenekleri olmadığına inanan **Times,** 1876'da bu izlenimlere sahipti.

XIII. BÖLÜM

(222) **Humayunnâme.**

(223) **Jusqu'à Waterloo** (Waterlo'ya kadar) kitabında Michelet, ülkesindeki düşünsel yaşamı zayıflatan unsurlar arasında tütünü, alkolü ve romanı sayıyor.

(224) **An şairi hecagû kı namı ost Nef'î**
Katleş beçar mezhep vacip çü katli ef'i
(Bu dize, Berin Tahsin'in Türkiyat Enstitüsü'nde T. 46 no.'yla kayıtlı **17. Asır Divan Şairlerinden Nef'î, Yaşadığı Devir, Hayatı, Eserleri, Tesiratı** başlıklı bitirme tezinden (1932-33) aktarılmıştır. - yay. n.)

(225) Veysi'nin taşlaması Diez tarafından çevrildi. **Fundgruben des orients,** cilt I, 249-74.

(226) Bu gerilemenin öfkeli tanığı II. Mahmud döneminde, sultana karşı yazan bir hiciv ustası daha görüyoruz: İzzed. Niksarî ve Kefenî'ler ayarında olma çabasındaki İzzed, bir süre saraydan uzaklaştırıldı, ama sonunda padişah tarafından affedildi.

(227) **Farther Reports from Her Majesty's diplomatic and concular agents respecting the conditions of the industrial classes and the purchase power of money in foreign countries.** Londra, 1871.

KİTAPTA ADI GEÇEN BAZI ŞAİRLER

Ahi Hasan Çelebi: Yavuz Sultan Selim devri şairlerindendir. Niğbolu doğumludur. Uzun süre kadılık ve müderrislik etmiş, 1517'de ölmüştür. Şeyhî'nin Hüsrev ü Şirin'ine nazire olarak yazdığı **Şirin ve Perviz, Rivayet-i Gülgûn ve Şebdiz, Hüsn-i Dil** (çeviri) gibi eserleri ünlüdür.

Ahmed Dâi: Yıldırım Bayezıd döneminde yaşamış şairlerdendir. Başlıca eserleri **Ferahname, Ukuudü'l-cevahir** (manzum Arapça ve Farsça sözlük) **Miftahu-l Cennet** (Arapça'dan çeviri), tümü basılmış **Divan, Tefsir-i Ebil'-leys** (çeviri)'dir.

Ali Çelebi: (Vasi Alisi de denir) Divan şairi, münşi ve hattat. (Filibe ? - Bursa 1543). Müderrislik ve kadılık yaptı. **Kelile ve Dimne**'yi **Hümayunname** adıyla türkçeye çevirdi.

Ali Şir Nevai: (Ali Şir Beg, Emir Ali Şir), Çağatay şairi (Herat 1441 - 1501). Timurlular devrinde Orta Asya'dan gelişen Çağatay edebiyatının en büyük şahsiyeti. Uygur kabilesindendir. Çok genç yaşından itibaren türkçe ve farsça şiirler yazdı. Hükümdar Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşıydı. Çeşitli devlet görevlerinde bulundu. **Hamse**'sinde **Hayret-ül-Ebrar** (Hayır Sahiplerinin Hayreti: ahlak ve tasavvufa dair hikayeler), **Ferhat ve Şirin, Leyla ve Mecnun, Seb'a-i Seyyare** (Yedi Gezegen), **Sedd-i İskenderi** adı mesnevileri, ayrıca **Hazain-ül-Meani** (Mana Hazineleri, 55.000 mısralık, türkçe) divanları ve farsça bir divanı, **Lisan-üt Tayr** (Kuşların Dili), **Mecalis-ün Nefais** (Güzelliklerin Toplantıları), **Nesaim-ül Muhabba min Şamaim-el Futuva** (Cömertliğin Güzel Kokuları ve Muhabbetin Latif Rüzgarları), **Muhakemet-ül Lügateyn** (Dillerin Muhakemesi: Farsçaya karşı Türkçe'nin savunusu), **Nazm-ül Cevahir** (Cevherler Dizisi), **Tevarih-i Enbiya ve Hükema** adlı eserleri vardır.

Âni Fatma Hanım: (öl. 1710). Zamanında «Hace-i Zenan» adıyla tanınırdı. Mürettep divanı vardır, ancak basılmamıştır.

Arifi: (Hüseyin Çelebi, «İstanbulî») - İstanbul'ludur. Şeyh İbrahim Gülşenî'den feyzalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşamış, bazı memuriyetlerde bulunmuştur. 1552'de İstanbul'da ölmüştür.

Bâkî: (Abdül Baki Mahmud) Divan şairi. 1526-1600. İstanbul'ludur. Yoksul bir ailenin oğludur. Medresede öğrenim görmüştür. Şiire genç yaşında başlamış ve bu konuda Zatî'nin yardımını görmüştür. Devrin önemli şahıslarına, özellikle de Kanuni'ye gönderdiği kasidelerle onların gönlünü ve ihsanını kazanmıştır. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Bir süre İstanbul kadılığı, daha sonra da Anadolu ve Rumeli kazaskerliğinde bulundu. 1590'da şeyhülislamlığa getirildi, ancak kısa sürede emekli oldu.
Uzun mesneviler yazmaktan kaçınmıştır. Kaside ve özellikle de gazelleriyle tanınır. Derin felsefe veya tasavvufi konulara ilgi duymaz. Eserlerinde Epikürcü bir anlayışla karşılaşılır. Söz sanatlarına oldukça düşkündür. Başlıca eseri **Divan**'ıdır. Ayrıca tercümeleri de vardır.

Behişti: (Ahmed Sinan Çelebi) Sultan II. Beyazıd devri şairlerindendir. Bir süre İran'da bulunmuş ve burada Mevlânâ Camî ile Ali Şir Nevai'yi tanımıştır. Acem şairlerinden örnek alarak beş hikayeyi «hamse» şeklinde nazmetmeyi ilk kullanan o olmuştur. **«Vamık ve Azra», «Yusuf ile Zelîha», «Leyla ile Mecnun», «Hasan ile Nigâr», «Süheyl ile Nevbahar»** konularını işlemiştir. Ayrıca Sultan Beyazıd ile Cem olayını anlatan bir tarihçesi vardır.

Beliği: (İsmail Efendi) Bursa'lıdır. **Divan, Manzume-i Gül-i Sadberk, Manzum Sergüzeştname, Seb'a-i Seyyare** ve **Genc-i Şayegân** adlı eserleri var. 1729'da ölmüştür.

Camî: (Nureddin Abdurrahman) İranlı tasavvuf şairi ve bilgini. Câm 1414 - Herat 1492. Babası ulemadandır. Nizamiye medresesinde öğrenim görmüş. Arap dil ve edebiyatı ile ilgilenmiştir. Bir süre Semerkand'ta bulunmuş burada da Uluğbey medresesine devam etmiştir. Öğrenimini tamamladıktan sonra Herat'da müderris olmuş, tasavvufa yönelmiştir. Nakşibendi şeyhi Saadettin Kaşgarî'ye, sonra da Semerkand'a giderek Hoca Ubeydullah Ahrar'a intisab etti. Birçok sultandan, bu arada Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezıd, Akkoyunlu Uzun Hasan gibi devlet adamlarından saygı gördü. Edebiyat, tasavvuf, tefsir, hadis, gramer, musiki alan-

larında eser verdi. Son klasik İran şairi olarak kabul edilir. Şiirlerini 3 divanda toplamıştır: **Fatihat-üş Şebap** (Gençliğin Başlangıcı), **Vasıta-ül Ikd** (İnci Dizisinin Ortası), **Hatimet-ül Hayat** (Hayatın Sonu). Yedi Mesnevisini **Heft Evreng** (Yedi Taht)'de toplamıştır. **Selâmânu Ebsal** adlı alegorik hikayesi, **Tuhfet-ül Ahrar** (Hür Olanların Armağanı), **Yusuf ile Zeliha, Leylâ ile Mecnun, Hiredname-i İskenderi, Baheristan**'ın yanısıra, gramer, teoloji, tasavvuf alanında eserleri de vardır.

Celîlî: (Hamidizade) XV-XVI. yüzyıllarda yaşamıştır. Bursa'da öğrenim görmüştür. **Husrev ü Şirin, Leyla vü Mecnun** mesnevileriyle gazellerini topladığı **Gül-i Sadberk**'i ünlüdür. **Şehname**'yi türkçeye çevirdiği söylenir.

Fazlı: (Ali Çelebi) «Kara Fazlı» diye de bilinir. Zatî'nin tilmizi olup İstanbul'ludur. 1563'de Kütahya'da ölmüştür. Beşbin beyitli **Hüma-yı Hümayun, Nahlistan** (Sadî'nin Gülistan'ına nazire), **Gül ü Bülbül** (mesnevi) adlı eserleri ünlüdür.

Firdevsi: (Ebul Kasım Mansur veya Hasan veya Ahmed) İran'lı şair, ünlü **Şehname**'nin yazarı. 934'de Tus'da doğdu, 1020'de Taberan'da öldü. Uzun yıllar Tus şehrinde yaşadı. Arapça ve Pehlevi dillerini de bilirdi. Önemli eserleri hükümdar Bahaüddevle'ye sunduğu **Yusuf ile Züleyha** mesnevisi ve İran'ın İslam-öncesi mitolojisini konu alan mesnevi tarzı **Şehname** destanıdır. 60.000 beyitlik **Şehname**'yi Gazne'li Sultan Mahmud'a sunmuş, ancak umduğu karşılığı alamamıştır.

Firdevsî Rumî: (Şerafeddin Musa veya İlyas. Uzun Firdevsî diye de bilinir.) Türk yazar ve şairi. 1453'de Bursa'da doğmuştur. Bilinmeyen bir tarihte Horasan'da ölmüştür. Hayatı hakkında pek az bilgi vardır. Öğrenimini Bursa'da yaptığı, bir süre Balıkesir'de yaşadıktan sonra İstanbul'a yerleştiği bilinir. **Süleymanname** adlı ansiklopedik eserini II. Bayezid'a sunduğu ancak Padişah'ın eserini fazla uzun bulmasına kızarak Balıkesir'e kaçtığı, Padişah aleyhine bazı hicviyeler yazdığı ve sonra da Horasan'a kaçtığı bilinmektedir. Başlıca eserleri: **Süleyman-name, Silahşor-name, Satranç-name-i Kebir, Kutup-name, Hayat ve Memat, Pend-name-i Eflatun, Terceme-i Câmeşuy-name, Davet-name, Ferasetname**'dir.

Fuzulî: (Mehmed bin Süleyman) Divan şairi. (1480? - 1556) Irak'da doğdu. Okumuş bir aileden gelmiş ve iyi eğitim görmüştür. Azeri şairi Habisî'den etkilenmiş, Türkçenin yanısıra Arapça ve Farsça bilir. Uzun yıllar aklî ve naklî bilimlerle, hikemî ve hendesî bilgiler edinmeye ve tefsir ve hadislerle uğraşmıştır. Kanuni ve Osmanlı devlet adamları için kasideler yazmış, kendisine maaş bağlanmıştır. Şii'dir. 12 imamı peygamberlik mertebesine çıkarmayan ve halife Ali'yi sahabenin en üstünü sayan mufaddile kolundandır. Bu nedenle Şiîler tarafından olduğu kadar Sünnîlerce de sevilmiş ve okunmuştur. Eserleri Arapça **Divan, Matla-ül İtikad,** (İnancın Doğuş Yeri), Farsça **Divan, Heft Cem** (Yedi Kadeh), **Enis-ül Kalb, Risal-i Muammeyat, Rind ü Zahid, Hüsn ü Aşk, Türkçe Divan, Beng ü Bade, Destan-i Leyla vü Mecnun, Kırk Hadis Tercemesi, Suhbet-ül Esmer,** (Meyvaların Sohbeti) ve **Hakikat-üs-Süeda**'dır. Ayrıca en ünlüsü **Şikayetname** olan mektupları da vardır.

Gazalî: (Delibirader). Divan şairi (Bursa 1466 - Mekke 1535), Medrese öğrenimi görmüştür. Tasavvufla ilgilenmiş, Beyazıd Paşa medresesinde müderrislik yapmıştır. Şehzade Korkut'un yakın dostudur. İdamından sonra büyük üzüntüye kapılarak Bursa'da Geyiklibaba tekkesinde şeyh oldu. Oradan Amasya'da müderrislik yaptı. Sonra İstanbul, ardından da Mekke'de yerleşti.

Şiirinde nükte ve zeka oyunları ve yergiler ağır basar. Kelime ve kavram oyunlarına sık rastlanır. **Cername** adlı manzum dilekçesi, mesnevi tarzı uzun şiirleri, **Kaplucaname** adlı manzum mektubu, **Dafi-ul-Gumum** ve **Raft-ul Humum** (Üzüntü ve Acıların Giderilmesi) adlı oldukça müstehcen manzum bir eseri vardır.

Hafız: (Şirazlı - Şemseddin Muhammed). İran şairi. Şiraz'da doğmuş, 1390'da aynı yerde ölmüştür. Nerede, nasıl yaşadığı bilinmiyor. Şiirlerinden medrese öğrenimi gördüğü, kelam, tasavvuf, din ve felsefe alanlarında çalışma yaptığı anlaşılır. Yoksul bir hayat sürdüğü, zaman zaman şiirlerini beğenen, devrin yöneticilerince korunduğu bilinir. (ör. Şah Suca, Şeyh Üveysoğlu, Sultan Ahmed vb.).

Şiirlerinde gerçekciliğe yönelmiştir. Tasavvufi konu ve kavramları pek az kullanır. Şiire getirdiği önemli bir yenilik de, Gazel'de konu birliği kurmasıdır. Bu anlamda gazel türünün kurucusu sayılır. Gerek İran, gerekse Türk (divan) şiirini geniş ölçüde etkilemiştir. **Lisan-ül Gayb** adlı verilen **Divan**'ı uzun süre bir falname olarak da kullanılmıştır. XVIII. yüzyıldan sonra Batı'da da etkisi görülen Hafız, Alman şairi Goethe için de bir esin kaynağı olmuş, Goethe aruz veznine uygun Almanca bir gazel yazmıştır. Gerek doğu, gerekse Batı'da hakkında pek çok inceleme yapılmıştır.

Kâtip Çelebi: (Hacı Halife, Hacı Kalfa). Türk bilgini. İstanbul'da doğmuş ve ölmüştür. (1609-1657). Babası Enderun'da silahtardı. 1623'de Anadolu muhasebesi kalemine katip oldu. 1624'de Tercan, 1626'da Bağdat seferine katıldı. Dönüşte bir süre Diyarbakır'da kaldı. 1627'de süvari muhabelesine tayin edildi. 1628-29'da İstanbul'da

Kadızade'nin derslerine devam etti. Hamedan ve Bağdat seferlerine katıldı. Bağdat kuşatmasında (1630) ordunun defterlerini tuttu. İstanbul'a dönüşünde Kadızade'nin eserlerini okumuş 1633-35'de orduyla Halep'e oradan da Hicaz'a gidip hacı olmuştur. Bundan sonra Diyarbakır'da hocalarla görüşmüş IV. Murad'la Revan seferine katıldıktan sonra ordudan ayrılarak İstanbul'a dönmüş ve burada kendini tümüyle bilime vermiştir. Arec Mustafa Efendi, Kürt Abdullah Efendi, Keçi Mehmed Efendi gibi devrin önemli hocalarından dersler gördü. Girit seferi (1645-46) vesilesiyle haritacılık üzerine incelemeler yaptı. Öğrencilere ders verdi, tıp kitaplarını inceledi. **Takvim-üt Tevarih** ve **Mizan-ül Hak** adlı eserleri devrin uleması içinde beğeni kazandı. Arapça ve Farsçayı iyi bilirdi. Ayrıca latince ve Fransızca kaynaklardan da yararlanmıştır.

Hanefi mezhebindendi. Ve işrakiliği benimsemiş tarih, coğrafya, bibliyografya ve toplumbilim konularında 27 eser vermiştir. **Fezleke Ahval-ül Ahyar fi İlm-i Tarih ve'l Ahbar,** (Arapça Peygamberler Tarihi), **Tuhfet-ül Kibar fi Esfar-il Bihar, Takvim-üt Tevarih, Kanunname, Mizan-ül Hak, Tarih-i Frengi Tercümesi, Tarih-i Konstantiniye ve Kayasire, Tarih-il Yunan ve'n Nasara, Cihannüma, Keşf-üz Zünun an Esâmi-l Kütub ve'l-Fünun** (bibliyografya) bunlardan bazılarıdır.

Lâmi'i: (1472-1532). XVI. yüzyıl Türk edebiyatında ün kazanmış mutasavvıf. Babası II. Bayezıd'ın hazine defterdarı Osman Çelebi'dir. Bilinen ilk eseri II. Bayezıd devrine rastlar. Camî'den **Şavahid al Nubuvve**'yi çevirmiştir. Ayrıca Fattak Nişaburi'den **Hüsn ü Dil'i** çevirerek Yavuz Sultan Selim'e sunmuştur. Bundan sonra genç yaşta inzivaya çekilerek kendini tasavvufa vermiştir. Ancak devrin büyüklerine de çeşitli vesilelerle kasideler sunmuş ve mükafatlar görmüştür. Nakşibendidir. Tarikata, Camî'nin eserlerinin etkisi ve Emir Ahmed Buhari'nin irşadıyla girmiştir.

Nazım ve nesir 30 kadar telif eseri ayrıca tercümeleri vardır. Bunların arasında **Şavahid al Nübüvve** (Camî'den tercüme), **İbretname, Ferhadname, Vamık u Azra, Risale-i Fal, Şahrengiz** sayılabilir.

Mantıkî: (Ahmed Efendi). Şam doğumlu. Ünlü şair. Halep ve Şam kadılığı yaptı. 1634'de iftira üzerine katledildi. Matbu divancesi vardır.

Mesihî: (1470? - 1513). XV. yüzyılın en önemli Türk şairlerinden. Asıl adının İsa olduğu belirtilir. Priştine'de doğmuştur. Genç yaşında İstanbul'a gelmiş, burada bir süre medrese öğrenimi görmüştür.

Bundan sonra Hadım Alî Paşa'nın divan katipliğini yapmıştır. İçkiye düşkünlüğü ve derbederliğiyle ünlenen Mesihî'nin **Divan, Şehrengiz** ve **Gül-i Sadberk** olmak üzere üç eseri vardır.

Mısrî: (Mehmed Niyazi) (1617-8? - 1694) II. Osman devrinde (1617-18?) Malatya'da doğdu. 1638'de medrese eğitimini tamamlayarak icazet aldı, bundan sonra tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf alanlarında adını duyurmaya başladı. Genç yaşta Halvetî tarikatına katıldı, yaşamının sonuna dek bu tarikatta kaldı. 25-26 yaşlarında tüm Arap yarımadasını dolaştı, **Miftah-i Ulum-il Gayb** (Gayb İlimleri Anahtarı) ilmini öğrenmek üzere Mısır'a yerleşti. Burada tanınmış sufilerle ilişki kurdu. Bir süre sonra, Kadirî şeyhinin de teşvikiyle yeniden Anadolu'ya döndü. Uşak'da Halvetî Sinan-ı Ummî'ye intisab etti. Ondan hilafet aldı. Ve irşada mezun kılındı (1655). Sinan-ı Ümmî'nin ölümünden sonra Bursa, Edirne ve İstanbul'da vaazlar verdi, irşadda bulundu. Geçimini ise mum yapıp satarak sağlıyordu.

Halk içinde sevilip sayılmasını dikkate alan Avcı Mehmed, onu askeri coşturması için Edirne'ye çağırdı. Ancak aleyhinde bulunanların çabaları sonucu Bursa'ya döndü. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın çağrılısı olarak bir kez daha Edirne'ye gitti. Ancak bir vaazı nedeniyle Rodos'a sürüldü. Bir süre sonra affa uğrayarak Bursa'ya döndü. 1677'de bir kez daha, bu sefer Limni'ye sürüldü. Burada 15 yıl geçirdikten sonra II. Ahmed'in emriyle yeniden Bursa'ya döndü, ancak 1693'de yeniden sürgün edildi. Nihayet 1694'de burada öldü.

Eserleri: **Divan-ı İlahiyyat, Mevaid-ul İrfan** (İrfan Sofrası), **Risale-i Haseneyn, Devre-i Arşiyye, Fatiha Tefsiri, Esma-i Hüsna Şerhi, Esma-i Halvetiyye, Mektubât.**

Mihrî: (Fahru'n-Nisâ-Amasyalı) Amasyalı Mevlânâ Belâyî'nin kızıdır. Fatih devrinde yaşamıştır. Şiirlerinden çoğu Necati'ye naziredir. Mürettep divanı'nın yanısıra fıkıh ve feraize müteallik manzum risaleleri de vardır. 1506'da Amasya'da ölmüştür.

Nabî: Türk şairi. 1641'de Urfa'da doğdu. 1712'de İstanbul'da öldü. Düzenli öğrenim gördü, Arapça ve Farsça öğrendi. Genç yaşta İstanbul'a yerleşip Musahip Mustafa Paşa'nın divan katipliğini yaptı. IV. Mehmed'in Lehistan seferine katıldı. 1679'da hacca gitti. Kethüdalığa dek yükseltildi. Musahip Mustafa Paşa'nın yanında Mora'ya gitti, onun ölümünden sonra bir süre Halep'de kaldı, sonra İstanbul'a döndü.

Şiirinde tasavvuf, ahlak, hikmet ve din konuları geniş yer tutar. Özellikle kasidelerinde toplumsal olaylara da ağırlık vermiştir.

Hayrabad ve Hayriye adlı mesnevilerinde bir ahlakçı tavrı takınmıştır. Şiirinde deyimler, sanat oyunları, mazmunlar büyük yer tutar. İlk örnekleri Nef'i ve Nailî'de görülen sebki hindî (Hint üslubu) kullanmıştır. Eserleri: **Divan** (türkçe), **Divançe** (Farsça), **Terceme-i Hadis-i Erbain, Hayriye, Hayrabad, Surname, Fetihname-i Kamaniçe, Zeyl-i Siyer-i Veysî, Münşeat**'dır.

Necatî: (Edirnevî) Asıl adının Nuh ya da İsa olduğu söylenmektedir. Osmanlı şiirinin kurucularından sayılır. Edirne'de doğmuştur. **Divan**'ı Osmanlı şiiri için örnek teşkil eder. Ayrıca **Leyla vü Mecnun** manzumesi **Kimya-i Saadet** çevirisi, **Münazara-i Gül ü Hüsrev** adlı mesnevisi, **Gül ü Saba ve Mihr ü Mah** adlı manzumeleri bilinmektedir. Fatih için yazdığı kasideler de vardır.

Nef'i: (Ömer Efendi, Erzurumî) Hasankal'da doğmuştur. Özellikle ateşli kasideleriyle bilinir. Matbu **Divan**'ının yanısıra Farsça ve basılı olmayan bir divanı, hiciv yönü ağır basan **Siham-ı Kaza** adlı bir kısmı basılmamış bir eseri vardır. Vezir Bayram Paşa'yı hicvinden dolayı öldürülmüştür.

Nesimî: (Seyyid İmaddeddin). Sufî Türk şairi. Hakkında pek az bilgi vardır. Bağdat civarında doğdu. Şeyh Şıbli'nin müridlerindendi. Anadolu'ya Sultan II. Murad döneminde geldi. Kardeşi Şah Handan'ın «sırrı ifşa etmemesini» öğütlediği halde, mesnevi tarzında bir şiirle buna tahammülü kalmadığını bildirdiği rivayet edilir. Latifî'ye göre 1418'de, Halep'de derisi yüzülerek öldürülmüştür. Özellikle Bektaşiler ve Vahdet-i Vücut akidesini benimseyen Sufiler tarafından büyük bir Sufî kabul edilir. **Divan**'ın yanısıra, lâdini ve âşıkâne gazelleri de vardır. Hurufî şiirinin en önemli temsilcilerindendir.

Nev'i Yahya Efendi: Malkaralı'dır. Tasavvufî ve hikmetli şiirleriyle tanınır. 1598'de öldü. Serhoş Bali ve Kurt Efendi'den tahsil gördü. Eserleri: **Fusüsul-Hikam Şerhi, Haşiye-i Evail'i Mevakıf, Şerhü Risale-i Kudsiyye fi Mevlana Fenarî, Muhassılü'l Kelam fi İlm-i Kelem, Tehafüt-i Felâsife ve Heyahilü'n Nûr Haşiyeleri, Nevâ-yi Uşşak, Netayic'ül Fünun** vb.. Ayrıca müretteb divanı vardır.

Nizamî: (Genceli, Cemaleddin Ebu Muhammed İlyas). İranlı şair. 1150-1214. Gence'de doğdu ve öldü. Bazı kaynaklara göre Ferruhi Reyhani ve Fereci Zencenî gibi çağının bilginleri tarafından yetiştirilmiştir. Hükümdar ve devlet büyükleri nezdinde saygı görmesine karşın, saray hayatından uzak yaşamıştır. Eserlerini Farsça yazmıştır. Mesnevi türünün İran'daki en başarılı şairi sayılır. Türk ve İran edebiyatında hamse türünün öncüsü sayılır. **Leyla**

ile Mecnun, **Hüsrev ile Şirin** gibi hikayeleri ilk kez mesnevi tarzında yazan o olmuştur. Eserlerinde özellikle mesnevilerinde konu bütünlüğü ve süreklilik vardır. Dili kolay, kelime hazinesi zengindir. Mesnevilerinde eski İran tarihiyle ilgili konuları işlediği olur. Firdevsî'den etkilenmiştir. Eserleri: **Divan, Mahzen-ül Esrar, Leyli vü Mecnun, Hüsrev ü Şirin, Heft Peyker, İskendername**.

Seyfî: (Seyyid Seyfî, Seyfullah, Seyyid Nizamoğlu) Peygamberin torunu İmam Hüseyin'in (680) oğlu İmam Zeynül-Abidin Ali (712) soyundan Seyyid Nizameddin'in oğludur. 1010 hicride (1601-2) İstanbul'da vefat etmiş ve Kocamustafapaşa'dan Silivri Kapısına giden yoldaki tekkesinin avlusuna gömülmüştür. Eserleri arasında **Mirac'ül Mü'minin; Cami-ül-Maarif; Şeref-i Şiyadet; Esrar-ül Arifin** sayılabilir. İmamiye mezhebinden olan Seyfi, Hurufi'liğe de bağlıydı. Cefre dair bir manzumesi de vardır.

Sıdkı Emetullah Hanım: IV. Murad devrinde yaşamış Osmanlı kadın şairi. **Mecmuau'l Ahyar** ve **Genc-i Envar** adlı iki tasavvuf şiiri ve bazı risaleleri vardır. Bayramî tarikatı büyüklerinden Himmet Efendi'ye intisabı vardır.

Süleyman Çelebi: I. Murad'ın vezirlerinden Ahmed Paşa'nın oğludur. Yıldırım Bayezıd'ın imamı ve Emir Sultan'ın baş mürididir. **Vesiletü'n Necat** adıyla bilinen Mevlîd-i Peygamberî'nin yazarıdır.

Şeyh Galib: Türk şairi. (İst. 1757-1799) Güçlü bir tasavvuf eğitimi görmüştür. Babası ve dedesi mevlevîliğe ve babası melamiliğe bağlıydı. 24 yaşındayken **Divan** sahibi olmuş, 26 yaşındayken mesnevi türünün en başarılı örneklerinden sayılan **Hüsn ü Aşk**'ı tamamlamıştır. (1783). Bir yıl sonra Mevlânâ dergahında çileye girmiş, Konya'da başladığı çile devresini Yenikapı Mevlevîhanesi'nde tamamlayarak 1791'de Galata Mevlevîhanesi'nde şeyhliğe getirilmiştir.

Başlıca eserleri: **Divan, Hüsn ü Aşk, Şerh-i Cezire-i Mesnevi, Er-Risalet-Behiyye fi Tarikat-il-Mevleviye**'dir.

Şeyhî: (Yusuf Sinan Germiyanî) İlk devir Osmanlı şair ve tabiblerinden. Mahlası Hacı Bayram Veli tarafından verilmiştir. Çelebi Sultan Mehmed ve Sultan II. Murad dönemlerinde yaşamıştır. Sultan Murad'ın emriyle Şeyh Nizamî'nin **Penc-i Genc** adlı hamse'sinden **Hüsrev ü Şirin**'in çevirisine başlamış ancak eseri yeğeni tamamlamıştır. **Hârname** adlı bir manzumesiyle Mürettep Divanı vardır. 1422'de ölmüştür.

Yahya Bey: (Dukakinzade) K. Arnavutluk'dan İstanbul'a gelerek sipahi zümresine girmiştir. Bundan sonra Muhammed Dede'ye intisab ederek inzivaya çekilmiştir. Üç dilden şiir söyleyebiliyordu. En

ünlü eseri mesnevi tarzında tasavvufi **Gencine-i Râz**'dır. Ayrıca **Şah ü Geda, Gülşen-i Envar, Yusuf ü Zeliha, Naz ü Niyaz, Usûlname, Gül-i Sadberk der Mucizat-ı Enbiye** adlı eserleri bilinir.

Zeynep Hanım: (Zeynü'n Nisâ) Amasyalı'dır. Kara Belâî Muhammed Çelebi'nin kızı ve Kadı İshak Fehmi Çelebi'nin eşidir. Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış ve Türkçe-Farsça divanını Fatih'e sunmuştur. 1474'de Amasya'da ölmüştür.

YAZARIN DİĞER ÇALIŞMALARI

La vie monastique dans l'église orientale (Doğu Kilisesi'nde keşişlik yaşamı), 1855 (Cenevre)
La Suisse Allemande (Alman İsviçresi), 1856, 4 cilt. (Cenevre).
Les iles ioniennes (İon adaları), 1859.
Les femmes en Orient (Doğu'da Kadınlar), 1860, 2 cilt (Stuttgard)
Au bord des lacs helvétique (İsviçre gölleri kıyısında), 2. basım: 1861 (Cenevre)
Excursions en Roumélie et en Morée (Mora ve Rumeli gezileri), 1863 2 cilt (Stuttgard)
Gli scrittori Albanesi dell'Italia meridionale (La Revue internationale' de yayınlandı)
La nazionalita Albanese (Revue des Deux-Mondes'da yayınlandı)
Fylétia e arbenoré, 1867.
Leitteratura Rumena, (Revue orientale'de yayınlandı)
Marco Polo, 1869, 2. basım. (Trieste)
Souvenir de la Spezia (Spezia anısı), 1869, 2. basım, (Atina).
Des femmes par une femme, (Bir kadın kadınları anlatıyor), 2. basım, 1869, 2 cilt (Paris).
Venezia nel 1867, 2. basımı: 1870 (Floransa).
Les études indiennes dans la Haute-Italie (Yukarı İtalya'da Hint incelemeleri), 2. basım, 1870 (Floransa).
Pegli, 2. basım 1872 (Floransa).
Gli Albanesi in Rumenia, 2. basım. 1873 (Floransa).
The Orthodox Church (Ortodoks Kilisesi), 1874, 2. basım (New York)
French Literature under the First Empire (Birinci İmparatorluk devrinde Fransız Edebiyatı), 2. basım. 1875 (New York)
OEuvres de Dora d'Istria (Dora d'Istria'nın Eserleri) Venedik Arşivler Müdürü B. Cecchetti'nin önsözüyle. Romence çevirisi B. Gregor Peretz tarafından yapılmıştır.